

DARÜŞŞİFA İSLAM TIP TARİHİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

e-ISSN: 2822-4949

Cilt: 3 Sayı: 1 (30 Haziran 2024)

<https://dasitad.com/index.php/darussifa>

**DARÜŞŞİFA JOURNAL OF ISLAMIC MEDICAL HISTORY
RESEARCH**

e-ISSN: 2822-4949

Volume: 3 Issue: 1

(30 Haziran 2024)

<https://dasitad.com/index.php/darussifa>

**DARÜŞŞİFA İSLAM TIP TARİHİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ –
DARÜŞŞİFA JOURNAL OF ISLAMIC MEDICAL HISTORY
RESEARCH**

e-ISSN 2822-4949

Cilt: 3, Sayı: 1 (30 Haziran 2024) - Volume:3 Issue: 1 (30 June 2024)

Periyot: Yılda 2 Sayı (30 Haziran & 31 Aralık)

Period: Biannually (30 June & 31 December)

Yazışma Adresi | Contact Address

info@dasitad.com | <https://dasitad.com/index.php/darussifa>

Yayın Dili - Language of Publication

Türkçe & İngilizce - Turkish & English

Yayıncı - Publisher

Doç. Dr. Zehra GENÇEL EFE

Darüşşifa İslam Tıp Tarihi Araştırmaları Dergisi, Creative Commons
Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisansı (CC BY NC) ile
lisanslanmıştır.

Darüşşifa Journal of Islamic Medical History Research is licensed
under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0
International License (CC BY NC)

DARÜŞŞİFA İSLAM TIP TARİHİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ |
DARÜŞŞİFA JOURNAL OF ISLAMIC MEDICAL HISTORY
RESEARCH

e-ISSN 2822-4949

Sahibi | Owner

Doç. Dr. Zehra GENÇEL EFE

EDİTÖR | EDITOR IN CHIEF

Doç. Dr. Zehra GENÇEL EFE

orcid.org/0000-0002-7558-7382

EDİTÖR YARDIMCILARI | ASSISTANT EDITORS

Doç. Dr. Talip Demir/ orcid.org/0000-0003-0030-9481 (Şırnak
Üniversitesi/ Türkiye)

Dr. Edip Akyol /orcid.org/0000-0003-0757-216X (İstanbul
Üniversitesi/Türkiye)

Arş. Gör. Elif Kübra Aslandoğdu/orcid.org/0000-0001-9191-5502 (Hitit
Üniversitesi / Türkiye)

İsa Yavuz/orcid.org/0000-0002-2290-2561 (Diyanet İşleri Başkanlığı-
Türkiye)

Eda Karakış /orcid.org/0000-0003-8765-4320 (Hitit Üniversitesi/
Türkiye)

ALAN EDİTÖRLERİ | FIELD EDITORS

Prof. Dr. Abdülhalik BAKIR, Tarih, Bilecik Üniversitesi Türkiye

Prof. Dr. Veli ATMACA, Hadis, Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi,
Türkiye

Doç. Dr. Esra ATMACA, İslam Tarihi, Sakarya Üniversitesi, Türkiye

Uzm. Dr. Eren AKÇİÇEK, Tıp, Ege Üniversitesi, Türkiye

Doç. Dr. İlyas UÇAR, İslam Tarihi, Amasya Üniversitesi, Türkiye

Dr. Öğr. Üyesi Nagehan BAYSAL, Tıp, Dokuz Eylül Üniversitesi,
Türkiye

Doç. Dr. Üyesi Osman AYDIN, Hadis, Hitit Üniversitesi, Türkiye

DİL EDİTÖRLERİ | LANGUAGE EDITORS

Öğr. Gör. Şahin BAL, Arapça, Hitit Üniversitesi, Türkiye
orcid.org/0000-0002-2326-4530

Meliha YEKELER, Türkçe Hitit Üniversitesi, Türkiye orcid.org/0000-
0001-8975-1748

Darüşşifa İslam Tıbbı Araştırmaları Dergisi'nde yayımlanan yazıların
tüm içerik sorumluluğu yazarlarına aittir.

All the responsibility for the content of the papers published in
Journal of Islamic Medical History Research belongs to the authors.

YAYIN KURULU | EDITORIAL BOARD

Prof. Dr. Esin Kâhya, Biruni Üniversitesi Türkiye

Prof. Dr. Nil Sarı, İstanbul Üniversitesi Türkiye

Prof. Dr. İltel Uzel, Çukurova Üniversitesi Türkiye

Prof. Dr. Ayşegül D. Erdemir, Maltepe Üniversitesi Türkiye

Prof. Dr. Ahmet Acıduman, Ankara Üniversitesi Türkiye

Prof. Dr. Hasan Basri Çakmak, Hitit Üniversitesi Türkiye

Prof. Dr. Abdülhalik Bakır, Bilecik Üniversitesi Türkiye

Prof. Dr. İbrahim Başağaoğlu, İstanbul Üniversitesi Türkiye

Prof. Dr. Kadir Gürler, Hitit Üniversitesi Türkiye

Prof. Dr. Veli Atmaca Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Türkiye

Prof. Dr. Süleyman Gezer, Hitit Üniversitesi Türkiye

Prof. Dr. Selim Türcan, Hitit Üniversitesi Türkiye

Prof. Dr. Mehmet Şeker, Uşak Üniversitesi Türkiye

Prof. Dr. Enbiya Yıldırım, Ankara Üniversitesi Türkiye

Prof. Dr. Sami Kılıç, Fırat Üniversitesi Türkiye

Prof. Dr. İsmet Eşer, Ege Üniversitesi Türkiye

Prof. Dr. Mustafa Bıyık, Hitit Üniversitesi Türkiye

Prof. Dr. Kemal Polat, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi
Kırgızistan

Doç. Dr. Ali Yüksek, 19 Mayıs Üniversitesi Türkiye

Prof. Dr. Alfina Sıbgatullina, The Russian Academy of Sciences Rusya

Prof. Dr. Mensur Nuredin, International Vision Üniversitesi
Makedonya

Doç. Dr. Husein Rizai, Kalkandelen Üniversitesi Kuzey Makedonya

Doç. Dr. Elnura Azizova, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
Azerbaycan

Doç. Dr. Bakit Murzaraimov, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi
Kırgızistan

Doç. Dr. Bahattin Keleş, Şırnak Üniversitesi Türkiye

Doç. Dr. Hasan Erbay, Afyon Kocatepe Üniversitesi Türkiye

HAKEM KURULU

Darüşşifa İslam Tıp Tarihi Araştırmaları Dergisi, çift taraflı kör hakemlik sistemi kullanmaktadır. Hakem isimleri gizli tutulmakta ve yayımlanmamaktadır.

Darüşşifa İslam Tıp Tarihi Araştırmaları Dergisi, yılda iki kez yayımlanan (30 Haziran-31 Aralık) hakemli bir dergidir

Darüşşifa Journal of İslamic Medical History Research is a peer-reviewed academic journal issued twice a year (30 June - 31 December).

Darüşşifa İslam Tıp Tarihi Araştırmaları Dergisi, Din, Felsefe, Tarih öncelikli olmak üzere Sosyal ve Beŝerî Bilimler alanlarında yapılan akademik çalışmaları yayımlar.

Darüşşifa Journal of İslamic Medical History Research, publishes academic studies primarily in the fields of Religion, Philosophy, History and Social Sciences.

Darüşşifa İslam Tıp Tarihi Araştırmaları Dergisi, yazarlardan makale değerlendirme ve yayın süreci için herhangi bir ücret talep etmemektedir.

Darüşşifa Journal of İslamic Medical History Research does not charge any article submission, processing charges, and printing charges from the authors.

Darüşşifa İslam Tıp Tarihi Araştırmaları Dergisi'nde yayınlanmak üzere gönderilen makaleler, iki dış hakem tarafından çift taraflı kör hakemlik değerlendirmesine tabi tutulur.

Darüşşifa Journal of İslamic Medical History Research uses double-blind review fulfilled by at least two reviewers.

Darüşşifa Journal of İslamic Medical History Research is Open Access (CC BY NC).

Dergimizim tarandığı indeks ve veri platformları şunlardır:

The index and data platforms where our journal is scanned are as follows:

1. EBSCO - Historical Abstracts
2. EBSCO - Central & Eastern European Academic Source
3. J-GATE
4. İSAM
5. WorldCat
6. BASE (Bielefeld Academic Search Engine)

DARÜŞŞİFA İSLAM TIP TARİHİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ |
DARÜŞŞİFA JOURNAL OF ISLAMIC MEDICAL HISTORY
RESEARCH

e-ISSN 2822-4949

Cilt: 3, Sayı: 1 (30 Haziran 2024) - Volume:3 Issue: 1 (30 June 2024)

İÇİNDEKİLER | CONTENTS

EDİTÖRDEN | FROM EDITOR

ARAŞTIRMA MAKALELERİ | RESEARCH ARTICLES

Abbâsîlerde Büveyhî Hâkimiyeti Sonuna Kadar Bağdat Merkezli Sağlık Kuruluşları.....1
Baghdad-Centered Healthcare Facility and Medical Developments in the Abbasids Until the End of the Buwayhid Rule
Nurullah FIRAT

Akşemseddin ve İbn Sînâ'da Mâddetü'l-hayât İçeriğinin Karşılaştırılması.....11
Comparison of the Content of Maddat ul Hayat in Ak Shams al-dîn and Ibn Sînâ
Merve SÜNGÜ

Osmanlı'da 19. Yüzyılda Yurtdışına Öğrenci Gönderilmesi Bağlamında Modernleşme.....28
Herbal Logistics in The Middle and New Ages
Nazime ÖZGÜR TAMDOĞAN

Değerli Araştırmacılar,

Dergimizin beşinci sayısı olan Haziran 2024 sayısını da birbirinden değerli çalışmalarla yayınlamış olmaktan dolayı büyük mutluluk duyuyoruz. Amacımız bu alanda yapılan nitelikli akademik çalışmaları, yine bu alanda nadir olan dergimizde biraraya getirmektir. Türk İslam Medeniyeti döneminde sağlık ve tıp alanına dair tüm çalışmaların birarada bulunabileceği dergimiz, bu alanın canlanmasında ve yeni akademik çalışmalara ışık tutması açısından büyük bir boşluğu dolduracaktır.

Derginin hayata geçirilmesi ve beşinci sayısının yayınlanması süreci bizim için çok değerli. Kısa süre önce başladığımız yayına beşinci sayıyı da aynı şevkle çıkardık. Bize olan güveninizi boşa çıkarmamak için gayret sarf ettik. Gerek editöryal ekibin canla başla ve heyecanla çalışması, gerekse yayın kurulumuzda yer alan değerli bilim insanlarının dergiye olan inancı ve destekleri, en az derginin yayınlanması kadar mutluluk verici idi. Bu vesileyle, editorial ekibimize ve yayın kurulundaki değerli bilim insanlarına teşekkür ediyorum.

Dergimizin kapağında yine Editör Yardımcımız ve kıymetli müzehheb Meliha Yekeler'in "Hicret" adlı çalışmasıyla çıkıyoruz. Bu kıymetli sanat eseri için kendisine teşekkür ediyoruz. Haziran 2024 sayısında 3 araştırma makalesi yer almaktadır. Aralık 2024 sayısında bu çalışmaların yenileriyle karşınızda olmaya hazırlanıyoruz.

Doç. Dr. Zehra GENÇEL EFE

Editör

Dear Researchers

We are very happy to have published the fifth issue of our journal, June 2024, with full and valuable studies. Our aim is to bring together qualified academic studies in this field in our journal, which is also rare in this field. Our journal, where all studies on health and medicine related to the period of Turkish-Islamic Civilization can be found together, will fill a big gap in terms of reviving this field and shedding light on new academic studies.

The process of bringing the journal to life and publishing the fifth issue is very valuable to us. With the same enthusiasm, we published the fifth issue of the publication that we started a short time ago. We have made every effort not to disappoint your trust in us. Both the hard work and enthusiasm of the editorial team, and the belief and support of the valuable scientists in our editorial board were at least as pleasing as the publication of the journal. I would like to take this opportunity to thank our editorial team and the valuable scientists in the editorial board.

We are on the cover of our journal with the work of our Deputy Editor and valuable museum writer Meliha Yekeler, titled "Hicret". We thank him for this precious work of art.

The June 2024 issue includes 3 research articles. In The December 2024 issue, we are getting ready to be with you with the new ones of these works.

Assoc. Prof. Zehra GENÇEL EFE

EDITOR

Darüşşifa İslam Tıp Tarihi Araştırmaları Dergisi / Darüşşifa Journal Of Islamic
Medical History Research

e-ISSN: 2822-4949

(Haziran / June 2024) 3/1

Abbâsîlerde Büveyhî Hâkimiyeti Sonuna Kadar Bağdat Merkezli Sağlık Kuruluşları

Baghdad-Centered Healthcare Facility and Medical Developments in the Abbasids Until the End of the
Buwayhid Rule

NURULLAH FIRAT

MEB Fen Bilimleri Öğretmeni, Felsefe, Bilim Tarihi Ana Bilim Dalı, Ankara, Türkiye

MEB Science Teacher, Department of Philosophy, History of Science, Ankara, Türkiye

n-firat@hotmail.com

orcid.org/ 0000-0002-4160-1406

MAKALE BİLGİSİ / ARTICLE INFORMATION

Makale Türü/Article Types: Araştırma Makalesi/ Research Article

Geliş Tarihi /Received: 3 Nisan 2024

Kabul Tarihi/Accepted: 6 Mayıs 2024

Yayın Tarihi/Published: 30 Haziran 2024

ATIF/ CITE AS

Fırat, Nurullah, "Abbâsîlerde Büveyhî Hâkimiyeti Sonuna Kadar Bağdat Merkezli Sağlık
Kuruluşları" Darüşşifa İslam Tıp Tarihi Araştırmaları Dergisi, (June/Haziran 2024) 3/1

Bu makale Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisans (CC BY-NC) ile
lisanslanmıştır.

This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International
License (CC BY-NC).

İNTİHAL/PLAGIARISM

Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

This article has been reviewed by at least two referees and scanned via plagiarism
software.

Abbâsîlerde Büveyhî Hâkimiyeti Sonuna Kadar Bağdat Merkezli Sağlık Kuruluşları

Baghdad-Centered Healthcare Facility and Medical Developments in the Abbasids Until the End of the Buwayhid Rule

Abstract

Human health is a phenomenon that has been very important at every moment of life since the existence of mankind and will continue to be vital forever. Throughout history, people have sought treatment for getting rid of diseases, seeking healing, and living a healthy life. The solutions people found as a result of these searches and efforts formed the first knowledge and basis of medical science. This knowledge and experience has developed by synthesizing and interacting with the ancient Greek, Rome, Indian and Sassanid civilizations. Under the influence of this knowledge, medical science in the Islamic history period; It started to emerge with the birth of Islam, made a significant breakthrough during the Umayyad period, and experienced its peak during the Abbasid period. Abbasid caliph Mansur took Baghdad with a strategic location; It was designated as the capital city due to its connections with the Mediterranean, Persian Gulf, Caspian Sea, Indian Ocean and gulfs, as well as Egypt, Byzantium and the Maghreb, thus creating the infrastructure of a period when commercial activity and urbanization accelerated. Especially VIII. - XII. Baghdad, which became the important science, culture and civilization capital of the Islamic world between the centuries; by receiving intense immigration from the surrounding regions, it has become a center of attraction where cultural diversity is blended, scholars of different ethnic identities gather and are valued, and many works are translated. As a result of all these developments, especially in H. IV.-V. centuries have been called the "golden age of Islamic civilization" and the "period in which the Islamic Renaissance took place". An important pillar of the developments of this era was innovations and advances in the field of medicine. The city of Cündișâpûr, which is located in today's Iran and where Christians have lived densely since the Sassanid period, has come to the fore as the center of science and especially medicine. With the encouragement and invitation of the Abbasid caliphs, many important scientists who were educated here came to Baghdad after the fall of the Sassanids and began to serve the Abbasid State. Especially the students who studied at Cündișâpûr Medical Academy flocked to the Beytül-Hikme medical academy in Baghdad with their teachers. This scientific migration movement, centered in Cündișâpûr, which started during the reign of Caliph Mansur and reached its peak during the reign of Hârûnürreşîd, led to the establishment of many hospitals and increased medical developments in Baghdad. In this study, the healthcare facility and medical developments established in Baghdad in the Abbasid State until the end of the Buwayhid rule in Baghdad (1055) will be discussed.

Keywords: Islamic History, Abbasids, Baghdad, Medicine, Hospital.

Öz

İnsan sağlığı, ademoğlunun varoluşundan itibaren yaşamın her anında çok önemli olmuş ve sonsuza dek de hayatî olmaya devam edecek bir olgudur. Tarih boyunca insanlar, hastalıklardan kurtulma, şifa arama, sağlıklı bir yaşam için tedavi arayışı içerisinde olmuşlardır. İnsanların bu arayışları ve çabaları sonucunda buldukları çözümler ise tıp ilminin ilk bilgilerini ve temelini oluşturmuştur. Bu bilgi ve birikimler, Antik Yunan, Roma, Hint ve Sâsânî medeniyetlerinden etkileşimle birlikte sentezlenerek gelişme göstermiştir. Bu bilgi birikiminin etkisiyle İslâm tarihi döneminde tıp bilimi; İslâmiyet'in doğuşuyla ortaya çıkmaya başlamış, Emevîler Dönemi ile önemli atılım gerçekleştirmiş, Abbâsîler Dönemi'nde ise zirveyi yaşamıştır. Abbâsî halifesi Mansûr; Akdeniz, Basra Körfezi, Hazar Denizi, Hint Okyanusu ve körfezleri ile Mısır, Bizans ve Mağrib bağlantıları nedeniyle stratejik bir konuma sahip Bağdat'ı başkent olarak belirlemiş ve böylece ticari hareketliliğin ve şehirleşmenin hız kazandığı bir dönemin de altyapısını oluşturmuştur. Özellikle VIII. - XII. yüzyıllar arasında İslâm dünyasının önemli ilim, kültür ve medeniyet başkenti haline gelen Bağdat; civar bölgelerden yoğun göç alarak kültürel çeşitliliğin harmanlandığı, farklı etnik kimlikteki ilim

adamlarının toplandığı ve değer gördüğü, ayrıca pek çok eserin tercüme edildiği bir cazibe merkezi olmuştur. Tüm bu gelişmeler neticesinde bilhassa H. IV.-V. yüzyıllar, “İslâm medeniyetinin altın çağı” ve “İslâm Rönesansı’nın gerçekleştiği devir” olarak adlandırılmıştır. Bu dönem gelişmelerinin önemli bir ayağını da tıp alanındaki yenilik ve ilerlemeler oluşturmuştur. Sâsânîler’den itibaren Hristiyanların yoğun olarak yaşadığı ve günümüz İran toprakları içerisinde bulunan Cündişâpur şehri, ilmin ve bilhassa tıbbın merkezi olarak ön plana çıkmıştır. Abbâsî halifelerinin teşvik ve davetleriyle burada yetişen önemli pek çok bilim insanı, Sâsânîlerin yıkılması sonrası Bağdat’a gelerek Abbâsî Devleti’ne hizmet etmeye başlamışlardır. Bilhassa Cündişâpur Tıp Akademisi’nde ilim tahsil eden öğrenciler, Bağdat’ta bulunan Beytül-Hikme tıp akademisine hocalarıyla birlikte akın etmişlerdir. Halife Mansûr döneminde başlayan ve Hârûnürreşîd döneminde zirveye ulaşan Cündişâpûr merkezli bu ilmî göç hareketi, Bağdat’ta pek çok hastanenin kurulmasına ve tıbbî gelişmelerin artmasına neden olmuştur. Bu çalışmada Büveyhîlerin Bağdat hâkimiyeti sonuna kadar (1055) Abbâsî Devleti’nde Bağdat merkezli kurulmuş olan sağlık kuruluşları ve tıbbî gelişmeler ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: İslâm Tarihi, Abbâsîler, Bağdat, Tıp, Hastane

Giriş

İnsanlığın atası olan Hz. Adem’den günümüze kadar insanoğlu, hastalıklardan uzak bir hayat arzulamıştır. Bunun için de bir kısım tabiatüstü güçlere, görünmez varlıklara inanma ihtiyacı duymuş, hastalıklarını tedavi edecek, kendini rahatlatacak tabiatüstü varlıklara sığınmış, sağlığına kavuşmak için de büyücü ve efsuncuların zaman zaman esiri olmuştur. İnsanoğlunun tedavi olmak için ortaya koyduğu bu inanç ve çaba, zamanla tabâbet ilminin ortaya çıkmasına yol açmıştır.¹

İnsanların kaybedince kıymetini daha iyi anladığı en önemli nimetlerin başında sağlık gelmektedir. Hz. Peygamber bu maksatla “Hastalanmadan önce sağlığın kıymetini bilin”² uyarısında bulunmuştur. Sağlığın korunması ve hastalıkların tedavisi ile ilgili olarak Peygamber’den nakledilen söz ve uygulamalar, genel olarak “Tıbbu’n-Nebevî” şeklinde isimlendirilmiştir.³ İslâm Peygamberi, Medine’ye hicretle birlikte oluşturduğu devlet teşkilatının bir organı olan Mescid-Nebî içerisinde sağlık hizmeti vermek üzere “Kuaybe’nin Çadırı” diye bilinen hasta ve yaralıların tedavi olduğu özel bir yer ayırmıştır.⁴ Böylelikle İslâm’ın insan sağlığına verdiği önem vurgulanmak istenmiştir. Ayrıca Hz. Peygamber; şifanın Allah tarafından bahşedileceğini, dua ile desteklenmesini, tedavi olmanın gerekliliğini ve bunun için de işin erbâbı hekimlere başvurulması gerektiğini söylemiştir.⁵

Emeviler Dönemi’nde sınırların genişlemesi, farklı kültürlerle etkileşim ve ilk çeviri hareketlerinin etkisiyle bilimsel faaliyetler çeşitlenmiş; ilmî alanda önemli gelişmeler olmuştur. Bu dönemde Suriye Hristiyanlarının sahip olduğu Yunan tıp metinleri, Süryaniceden Arapça’ya

¹ Zekeriyâ Kitapçı, *Matematik Tıp Eczacılık Astronomi İlmin Gelişmesinde Müslüman Türklerin Yeri*, (Konya: Yedi Kubbe Yayınları, 2008), 105.

² Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. Ebî Şeybe, *el-Musannef*, nşr. Kemal Yusuf el-Hût, (Riyad: 1409), VII/77; Ebu Abdîrrahman Ahmed b. Şuayb en-Nesâî, *es-Sünenü’l-kübrâ*, thk. Hasan Abdülmun’im Şelebî (Beirut: Müessesetü’r-risâle, 1421/2001), 10/400.

³ Bu konuda bilgi için bkz. Veli Atmaca, *Tıp ve Tıbb-ı Nebevî Hakkında Muasır Çalışmalar*, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 16/1 (2011), 45-70; Asaf Ataseven, “Tıbb-ı Nebevî”, *Diyanet Dergisi (Özel Sayı)*, 25/4 (1989), 93-100.

⁴ Bilgi için bkz. Zehra Gençel Efe, “Hz. Peygamber Döneminde Sağlık Bakım Uygulamaları ve İlk Müslüman Hemşireler”, *Sağlık Akademisi Kastamonu*, 4/3 (2019), 243-256.

⁵ Ayhan Tekineş, “Tıbb-ı Nebevî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 41/86.

çevrilerek tıp alanında ilerlemeler yaşanmıştır.⁶ Ayrıca Sâsânî hükümdarı I. Şapur b. Erdeşir (ö.272) tarafından kurulan Cündişâpur⁷ şehri de bilimsel gelişmeler neticesinde önemli tıp merkezlerinden biri haline gelmişti. Bu merkezde yetişen Nastûri Hristiyan hekimler, Yunan tıbbı ile İslâm tıbbı arasında birer köprü vazifesi görerek Müslümanlara öncülük etmişlerdir.⁸ Emevilerin kurucusu ve ilk halifesi Muaviye b. Ebî Süfyan, dostluk kurduğu ve himaye ettiği Cündişâpur tıp okulunda yetişen ve Hristiyan olan Rum asıllı İbn Asâl en-Nasrânî'nin⁹ (ö. 46/666) Yunanca ve Süryaniceden bazı eserleri Arapça'ya tercüme etmesini istemiştir.¹⁰ Emeviler Dönemi'nde ilk hastanenin 88/707 yılında Halife Ebü'l-Abbâs el-Velîd b. Abdilmelik (ö.96/715) tarafından oluşturulduğu, bu hastanede maaşlı doktorların bulunduğu, cüzzamlı hastaların ve körlerin tedavi edildiği bilinmektedir.¹¹

Abbasîler, İslâm toplumunun teşekkül ettiği ilk yüzyılda oluşan ilim, kültür ve medeniyet iklimini, farklı inanç ve anlayışlara daha fazla özgürlük alanı açarak ve destekleyerek gelişmesine öncülük etmiştir. Abbâsiler Dönemi'nde tıp ilminin yükseliş yakalamasında İskenderiye ve Cündişâpur bölgelerinin önemli bir işlevi olmuştur.¹² Özellikle H. IV-V. asırda ortaya çıkan bağımsız-yarı bağımsız devlet ve emirliklerin oluşturduğu ilmî-kültürel hareketlilik ve çeşitlilik, farklı düşünce ekollerinin ortaya çıkmasına, ilim adamlarının desteklenmesi ile de bilimsel gelişime ve zenginliğe ortam hazırlamıştır. Bu nedenle de hicri IV. ve V. yüzyıl, "İslâm medeniyetinin altın çağı" ve "İslâm Rönesansı'nın gerçekleştiği devir" şeklinde nitelendirilmiştir.¹³ Bu çalışmada özellikle Abbâsiler Dönemi'nde ortaya çıkan tıbbî gelişmeler ve sağlık hizmeti veren kuruluşlar, Büveyhîlerin Bağdat hâkimiyeti sonuna kadar ele alınacaktır.

Bağdat Merkezli Sağlık Kuruluşları

İslâm tarihinde kaynağı vakıf kültürüne dayanan sosyal müesseselerimizden biri olan hastaneler; dârüş-şifa, dârü'l- âfiye, dârü't-tıb, bîmâristan, mâristan, bimarhâne ve şifâhiyye gibi isimlerle anılmıştır. Bu hastanelerin, ilk kez 88/707 tarihinde Emevî halifesi Ebü'l-Abbâs el-Velîd b. Abdilmelik tarafından Şam'da,¹⁴ daha kurumsal ve sistemli olarak ise Abbâsiler Dönemi'nde

⁶ De Lacy O'leary, *İslâm Düşüncesi ve Tarihindeki Yeri*, çev. Hüseyin Yurdaydın-Yaşar Kutluay (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1971), 41.

⁷ Cündişâpur, bugünkü İran topraklarında bulunan Huzistan bölgesinde yer alan Suş şehrinin doğusundaki Dezful şehrinin güney batısında ve Şuşter şehrinin kuzeyinde yer alır. Bilgi için bkz. Recep Uslu, "Cündişâpur", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8/117-118; Mehmet Mahfuz Söylemez, *Bilimin Yitik Şehri Cündişâpur* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017).

⁸ Max Mayerhof, *İslâm Medeniyeti Tarihinde Fen ve Tıp*, trc. Ömer Rıza Doğrul, (İstanbul: Asarı İlmiye Kütüphanesi Neşriyatı, 1935), 8, 9.

⁹ İbn Ebî Usaybia, Ebü'l-Abbâs Muvaffaküddîn Ahmed b. el-Kasım, *Uyûnu'l-Enbâ fî Tabakâti'l-Etîbba*, nşr. Nizar Rida (Beyrut: 1882), 1/116.

¹⁰ Fazıl Halil İbrahim, "Emeviler Dönemi Tercüme Faaliyetleri ve İlmî Gelişmelerin Öncü Hareketleri", çev. Ahmet Aslan, *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 0/7 (2001), 186.

¹¹ İrfan Aycan, "Emeviler Dönemi Kültür Hayatında Bazı Beşeri İlimlerin Tarihsel Gelişimi", *Dini Araştırmalar* 2/6 (2000), 218; Levent Öztürk, *İslâm Tıp Tarihi Üzerine İncelemeler* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2006), 164.

¹² Taner Yıldırım-Ahmet Altungök, "Abbâsiler Döneminde İslâm Tıbbı ve Toplum Sağlığı", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 25/2 (2015), 270.

¹³ Clifford Edmund Bosworth, "et-Tanzîmü'l-askerî inde'l-Büveyhiyyîn fî'l-İrâk ve İrân", çev. Abdülcabbar Nâci, *Mecelletü'l-Mevrîd* 4/1 (1975), 33; Ahmet Güner, "Büveyhî Devlet Adamlarının Kitaba İlgileri ve Kütüphaneleri", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 0/13 (2001), 36.

¹⁴ Ahmed b. İshak b. Cafer b. Vehb b. Vâdih Ya'kûbî, *Târihu'l-Ya'kûbî*, nşr. Abdülemîr Mühennâ (Beyrut: 1960) 2/290; Ziya Kazıcı, *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, (İstanbul: İFAV Yayınları, 2020), 317.

Hârûnürreşid'in emriyle Bağdat'ta oluşturulduğu ifade edilmektedir.¹⁵ Kaynaklarımızda hastane anlamına gelen "bîmâristan" ve onun kısa şekli olan "mâristan" kelimeleri daha sık kullanılmıştır. Ya'kubî (ö.292/905), İbn Nedim (ö.385/995) ve İbn Ebî Usaybia (ö. 669/1270) "bîmâristan"; İbn Cülcül (ö.384/994[?]) ise eserlerinde "mâristan" kelimesini tercih etmiştir.¹⁶ Aynı anlamı ifade eden bu iki kelimedenden "mâristan", XII. yüzyılın sonlarından itibaren genellikle akıl hastalarının tedavi edildiği hastaneler için kullanılmaya başlanmıştır.¹⁷

Abbâsîlerde Mansûr (754-775) döneminde başlayan Cündişâpur hekimlerinin Bağdat yolculuğu, sonraki halifeler döneminde de devam etmiştir. Halife Mansûr, Cündişâpur Tıp Okulu başhekimini Curcîs b. Cebrâil b. Buhtîşû'yu saraya davet etmiş ve onu himaye etmiştir. Bundan sonra Abbâsî sarayında Buhtîşû Ailesi, nesilden nesile Abbâsîlere hizmet etmiş; önemli eserler vererek klasik eserlerin çevirilerinde büyük katkılar sunmuştur.¹⁸

Abbâsîler Dönemi'nde özellikle tıp alanında en büyük atılım, hastanelerin kurulmasıyla başlamıştır. Bu hastanelerin giderleri için vakıflar oluşturulmuş, hastalar burada hiçbir ayrıma maruz kalmadan ücretsiz tedavi edilmiştir. Hastaneler zamanla özel, umûmî ve yaş gruplarına göre çeşitli şekillerde sınıflandırılmıştır. Ayrıca hemen hemen her şehirde hastane kurulmaya çalışılmıştır.¹⁹ Abbâsî halifesi Hârûnürreşid, bîmâristanların kurulması hem de geliştirilmesine önem vermiş ve Bağdat'ta büyük bir bîmâristan kurmuştur. Bu hastanenin içerisine bir kütüphane de ekletmiştir. Yine onun döneminde ilk tıbbî lonca oluşturulmuştur.²⁰ Halife Hârûnürreşid, bilhassa Cündişâpur şehrinde felsefe ve tıp alanında²¹ yetkin pek çok ilim adamının Bağdat'ta oluşturulan bîmâristanlara getirilmesini sağlamıştır.²² Başta tıp alanında olmak üzere önemli bilim insanı, medeniyetin beşiği haline gelen yeni gözde şehir Bağdat'a yoğun bir şekilde göç edince,²³ Cündişâpur Tıp Akademisi'nde eğitim gören öğrenciler de hocalarının bulunduğu şehirlere gelmeye başlamışlardı.²⁴ Bağdat'a gelen Nastûrîlerden Buhtîşû Ailesi başta olmak üzere Maseveyh Ailesi, Harranlı Sabî Sabit b. Kurre Ailesi, Dimaşklı Süryânî

¹⁵ Max Meyerhof, "Science and Medicine", *The Legacy of Islam*, haz. Thomas Arnold (London: 1931), 335-336; Corci Zeydan, *Târihi't- Temeddüni'l-İslâmî*, haz. Hüseyin Mûnis (Kahire: 1958), 3/208. Ali Haydar Bayat'ta tam teşekküllü ilk hastanenin Hârûnürreşid zamanında Bağdat'ta kurulduğu görüşündedir. Bkz. Ali Haydar Bayat, *Tıp Tarihi* (İstanbul: Merkezefendi Geleneksel Tıp Derneği, 2016), 207.

¹⁶ Örnek kullanımlar için bkz. İbn Cülcül, Ebû Davud Süleyman b. Hassan el-Eldelûsî, *Tabakâtü'l-etibba ve'l-Hükemâ*, nşr. Fuad Seyyid (Beirut: 2. Baskı, 1985) 177-115; Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahman b. Ali b. Muhammed el-Bağdâdî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, thk. Muhammed Abdulkâdir Atâ-Mustafa Abdulkâdir Atâ (Beirut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1992), 13/151-178; İbn Ebî Usaybia, *Uyûnu'l-Enbâ fî Tabakâti'l-Etubba*, 47.

¹⁷ Ömer Rıza Kehhâle, *el-Ullümü'l- Ameliyye fî'l-Usûri'l-İslâmiyye* (Dimaşk: 1972), 105; Arslan Terzioğlu, "Bimâristan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/163. İbnü'l-Cevzi, eserlerinde hastane için "maristan" kelimesini kullanmayı tercih ederken, "es-Sebât", "el-Müdhiş" adlı eserlerinde bu kelimeyi, sıkıntı, ızdırıp veren yer, zincirlere bağlanan yer anlamında kullanmaya başlamıştır. Bkz. İbnü'l-Cevzî, *es-Sebât 'İnde'l-Memât*, nşr. Abdullah el-Leysî el-Ensârî (Beirut: 1986), 25; İbnü'l-Cevzi, *el-Müdhiş*, nşr. Mervan Kabbânî (Beirut: ty.), 414.

¹⁸ Ahmet Ağrakça, *İslâm Tıp Tarihi (Başlangıçtan VII./XIII. Yüzyıla Kadar)*, (İstanbul: Nobel Tıp Kitabevleri, 2004), 99-104.

¹⁹ Öztürk, *İslâm Tıp Tarihi Üzerine İncelemeler*,176; Fatma Çapan, "İslâm Dünyasında Bimaristanlar Ve Gelişme Süreçleri", *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 18/3 (2019), 1207.

²⁰ İbn Ebî Usaybia, *Uyûnu'l-Enbâ fî Tabakâti'l-Etubba*, 188; Yıldırım- Altıngök, "Abbâsîler Döneminde İslâm Tıbbı ve Toplum Sağlığı", 274.

²¹ İslâm tıp tarihi ve kaynakları hakkında geniş bilgi için bkz. Ahmet Ağrakça, *İslâm Tıp Tarihi: Başlangıçtan VII./XIII. Yüzyıla Kadar* (İstanbul: Nobel Tıp Kitabevleri, 2004); Zehra Gençel Efe, *İslâm Tıp Tarihi: Gelişimi ve Kaynakları* (Konya: Çizgi Kitabevi, 2019).

²² Bu Bimaristanı, 195/810 yılında Hârûnürreşid, Nastûrî Hristiyanı olan Cebrail b. Buhtîşû'ya kurdurmuştur. Bkz. Terzioğlu, "Bimâristan", 6/164.

²³ Buradan gelen ilim hocaların çoğu gayrimüslimlerden (Nastûrî Hristiyanlar ile Mecûsîler) oluşmaktaydı.

²⁴ Söylemez, *Bilimin Yitik Şehri Cündişâpur*, 106.

Serâbiyyûn Ailesi, Hireli Huneyn b. İshak Ailesi gibi önemli Nastûrî, Sâbiî, Mecûsî ve Hintli bilim insanları, Abbâsîlere hizmet etmişlerdir. Cündişâpur'dan başlayan ilmî göç hareketi, sadece Abbâsîlere değil o dönemde siyasi varlıklarını sürdüren diğer devlet ve emirliklere de olumlu etki etmiştir.²⁵

Abbâsî halifesi Hârûnürreşîd'in, Bağdat'ta yaptırdığı *Bîmâristanü'r-Reşîd* veya *Bîmâristanü'l-Kebîr* diye anılan²⁶ Sâ'id Hastanesi, Cebrâil b. Buhtîşu sorumluluğunda 183/800 tarihinde kurulmuş ve 25 yıla yakın bir süre burada başhekimlik yapmıştır. Daha sonra bu görevi Yuhanna b. Mâseveyh'e bırakmıştır. Önemli hekimlerden Sinan b. Sâbit'in (ö.331/943) Sâ'id Hastanesi'nde çalıştığı bilgisinden hareketle²⁷ hastanenin yaklaşık yüz yılı aşkın bir süre Büveyhîler döneminde hizmet ettiği anlaşılmaktadır. Hârûnürreşîd'in ünlü veziri Yahya b. Halid el-Bermekî (ö.190/805), Bağdat'ta kendi adını taşıyan ikinci bir hastane inşa ettirmiş ve hastanenin başhekimliğine Hintli İbn Dehn'i getirmiştir.²⁸ Halife Mütevekkil-Alellah (847-861) döneminde Bağdat ile Vâsıt arasında Deyrihizkıl bölgesinde sadece akıl hastalarını tedavi eden bir hastane oluşturulmuştur.²⁹

Abbâsîlerde uzun bir süre halifelik yapan Muktedir (908-932) döneminde Bağdat'ın Harbiye Mahallesi'nde bir hastane hizmete açılmıştır. Bu hastaneyi Muktedir'in ünlü vezirlerinden İbnü'l-Cerrah diye bilinen Ali b. İsa b. el-Cerrah 302/914 yılında yaptırmıştır. Hastanenin yönetimine ise Ebû Osman ed-Dîmeşkî getirilmiştir.³⁰ Yine Halife Muktedir, hekim Sinan b. Sabit'in tavsiyesi üzerine Bağdat'ın batı kıyısında bulunan Bâbuş-Şam Mahallesi'ne inşa ettirdiği,³¹ kendi adını taşıyan ve *Bîmâristanü'l-Muktedirî* diye anılan bir hastane daha yaptırmıştır.³² Yapılan bu hastane, Muktedir'in annesi tarafından Dicle Nehri'nin doğu kıyısında inşa edilmiş olan Seyyide Hastanesi'ne³³ karşılık olarak nehrin batı kısmına yapılmıştır.³⁴ Bîmâristanü'l-Muktedirî Hastanesi'nin Büveyhîler'in Bağdat hâkimiyeti sonlarına kadar hizmet etmeye devam ettiği anlaşılmaktadır. Muktedir'in annesi Seyyide Şağab Hatun, Bağdat'ın "Sûku'l-Yahya" bölgesinde bütün masraflarını şahsi servetinden karşıladığı büyük bir hastane yaptırmıştır. "Bîmâristanü Seyyide Ümmü'l-Muktedir" denilen ve başhekimliğini Sinan b. Sâbit b. Kurra'nın yaptığı hastanede de ünlü hekimler görev yapmıştır.³⁵ Ayrıca Muktedir'in vezirlerinden İbnü'l-Furât, Bağdat'ın doğu yakasına bir hastane kurmuş, ondan sonra vezirlik görevine gelen Hâkânî, ünlü hekim Sâbit b. Sinan b. Sâbit'i 925 yılında buraya başhekim olarak atamıştır.³⁶ Önemli Türk komutan ve emirlerinden olan Ebü'l-Hüseyn Beckem (ö. 329/941),

²⁵ Selahattin Polatoğlu, "Çağının Tanığı Olarak Abbâsî Saray Tabipleri", *Van İlahiyat Dergisi* 7/11 (Aralık 2019), 211.

²⁶ Ahmed İsa, *Tarihü'l-Bimaristanât fi'l-İslâm* (Beirut: 1981), 178.

²⁷ Akkâvî, *el-Mucez fi Tarihi't-Tib 'İnde'l-Arab*, 237.

²⁸ Terzioğlu, "Bîmâristan", 6/164.

²⁹ Terzioğlu, "Bîmâristan", 6/165.

³⁰ Ali Bakka, "İslâm Tarihinde Tıp Eğitimi Nasıl Verilirdi?", *Tevilat* 2/2 (2021), 168.

³¹ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 1/308.

³² Kitapçı, *Matematik Tıp Eczacılık Astronomi İlmin Gelişmesinde Müslüman Türklerin Yeri*, 124-125.

³³ Bilgi için bkz. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 13/178.

³⁴ Öztürk, *İslâm Dünyasında Hastaneler*, 151.

³⁵ Kitapçı, *Matematik Tıp Eczacılık Astronomi İlmin Gelişmesinde Müslüman Türklerin Yeri*, 119.

³⁶ İbn Ebî Usaybia, *Uyûnu'l-Enbâ fi Tabakâti'l-Etubba*, 304-305.

ölümünden kısa bir süre önce Dicle Nehri'nin batı yakasına yine Sinan b. Sâbit'in tavsiyesi üzerine bir hastane yaptırmıştır.³⁷

Abbâsî halifelerinde Mu'tazîd'in (892-902) ordu komutanı olan Bedir el-Mu'tazîdî tarafından³⁸ Sinan b. Sâbit'e kurdurulan³⁹ ve kendi adı ile anılan hastane, muhtemelen Bedir el-Mu'tazîdî'nin öldürüldüğü⁴⁰ tarih olan 289/902 yılından önce Bağdat'ın Muharrim denilen bölgesinde inşa edilmiştir. Bu hastane, zamanla gelişerek ünlü doktorların çalıştığı bir merkez haline gelmiştir.⁴¹ Abbâsî halifesi Kâdir Billâh (991-1031) döneminde hizmet vermeye devam eden hastaneler arasında zikredilen bu hastanenin yaklaşık yüz yıl gibi bir süre ayakta kaldığı söylenebilir.

Serat Kanalı'na cephe Bâbü'l-Muhavvel Mahallesi'nde inşa edilmiş olan ve mahalle ile aynı adı alan hastanenin ne zaman yapıldığı⁴² ve hizmete girdiği hususunda net bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak Büveyhîlerin Bağdat hâkimiyetinin son Abbâsî halifesi olan Kâim Biemrillah (1031-1075) döneminde, hastaların burada tedavi edildiği ve hastanenin hizmet vermeye devam ettiği bilgisinden hareketle⁴³ bu dönemde hala ayakta olduğu sonucuna varılabilir.

Büveyhîlerin Bağdat hâkimiyeti döneminde Emir Muizzüddeve (ö. 356/967)⁴⁴ tarafından 355/966 yılında Dicle nehri kenarında bir hastane yaptırılmıştır.⁴⁵ Büveyhîlerin en geniş sınırlara ulaştığı ve en önemli emirlerinden biri olan Adudüddeve (ö. 372/983)⁴⁶ döneminde ise; Bağdat'ın batısında Dicle Nehri'nin kenarında Halife Mansûr tarafından inşâ ettirilen Huld Sarayı'nın harabeye dönen temelleri üzerine, 369/981'de inşası başlanan ve yaklaşık üç yılda tamamlanan büyük bir bîmâristan yapılmıştır. Bu hastane, Bîmâristan-ı Adûdî diye anılmıştır.⁴⁷ Yapım aşamasında büyük emek ve paralar harcanan ve hizmet ettiği sürece çok önemli tabiplerin görev

³⁷ Terzioğlu, "Bimâristan", 6/164.

³⁸ Saim Yılmaz, *Mu'tazîd ve Müktefi Döneminde Abbâsîler* (İstanbul: Kayhan Yayınları, 2006), 263.

³⁹ İbn Ebî Usaybia, *Uyûnu'l-Enbâ fî Tabakâti'l-Etîbba*, 301.

⁴⁰ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 13/8-10.

⁴¹ Kitapçı, *Matematik Tıp Eczacılık Astronomi İlimin Gelişmesinde Müslüman Türklerin Yeri*, 116-117.

⁴² Bu hastane ile ilgili İbnü'l-Cevzî'de yer alan bir rivayette; Arap belâgatında ve İslâmî ilimlerde meşhur olan Ebû Bekr İbnü'l-Enbârî (ö.328/940), Bâbü'l-Muhavvel'deki hastaneye gittiğini, hastanede oldukça edebî şiirler okuyan bir kişi gördüğünü ve bu kişinin İbrahim adında vesveseli bir kişi olup buraya tedavi maksadıyla geldiğini öğrendiğini ifade eder. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, 13/400-401. Halife Kâim Biemrillah döneminde hastanenin hizmet vermeye devam ettiği bilgisi göz önüne alındığında ve halifenin de 1031 yılında iktidara geldiği hesaba katıldığında bu hastanenin en az 90 yıl gibi bir süre ayakta kaldığı sonucu çıkarılabilir. Ayrıca başka bir bilgiye göre hastanenin Kâim Biemrillah döneminde 449/1057 yılında harabeye döndüğü belirtilir. Bkz. İsa, *Tarihü'l-Bimaristanât fî'l-İslâm*, 199.

⁴³ Akkâvî, *el-Mucez fî Tarihi't-Tib 'İnde'l-Arab*, 239.

⁴⁴ Irak Büveyhîleri'nin kurucusu ve ilk hükümdarıdır. Bilgi için bkz. Ahmet Güner, "Muizzu'd-devle", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 2020) 31/99-100; Khanoghlan Hacıyev, "Irak Büveyhîleri'nin Kuruluşu Ve Muizzüddeve Dönemi (334-356/945-967)", (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012); Nursel Akgün, "Irak Büveyhî Emiri Muizzüddeve Dönemi Siyasî Tarihi (334-356/945-967)", (Elazığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020).

⁴⁵ Adam Mez, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti: İslâm'ın Rönesansı*, çev. Salih Şaban (İstanbul: İnsan Yayınları, 2000), 474.

⁴⁶ Adudüddeve, Büveyhîlerin en güçlü ve parlak döneminin emiridir. Geniş bilgi için bkz. Ahmet Güner, "Büveyhîler'den Adudüddeve ve Dönemi (338-372/949-983)", (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1992; Abdülkerim Özaydın, "Adudüddeve", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 1988), 1/392-393.

⁴⁷ Guy Le Strange, *Baghdad During Abbasid Caliphate* (Oxford: Clarendon Press, 1900), 102; Bayat, *Tıp Tarihi*, 208

yaptığı bu hastanenin, o dönemin standartlarından üstün özelliklere sahip olduğu ifade edilmektedir.⁴⁸ Ayrıca bu hastanenin, Büveyhîlerin Bağdat hâkimiyeti sonuna kadar da hizmet verdiği bilinmektedir.

Sonuç

İnsanoğlunun tarih boyu sağlıklı yaşamın sırlarını arama, hastalıklara çare bulma ve tedavi yöntemleri ile ilgili mücadelesinin bir sonucu olarak İslâmiyetle birlikte “Tıbbu’n-Nebevî” diye nitelendirilen literatür ortaya çıkmıştır. Sağlıkla ilgili gelişmeler, Emeviler Dönemi’nde ilk çeviri faaliyetlerinin etkisi ve sınırların genişlemesi ile birlikte farklı kültürlerle etkileşim sayesinde önemli ilerlemeler kaydetmiştir. Bu çaba ve gelişmelerin bir sonucu olarak da Emevi halifesi Ebü’l-Abbâs el-Velîd b. Abdilmelik (ö.96/715) tarafından 88/707 yılında ilk hastane kurulmuştur. Çalışma konumuz olan Abbâsîler Dönemi’nde ise tıbbî gelişmeler daha sistematik hale gelmiş; Emevilerin yaklaşık doksan yıl boyunca oluşturduğu ilim, kültür ve medeniyet iklimi, farklı inanç ve düşüncelere daha fazla özgürlük alanı açılarak ve desteklenerek önemli gelişmeler elde edilmiştir. Bu dönem –özellikle H. IV.- V. yüzyıl-; Mısır, Mezopotamya, Yunan, Hint ve Roma medeniyetlerinin birikimi ve yoğun tercüme hareketlerinin etkisiyle kendi çağının ilerisinde teşhis ve tedavi yöntemlerinin uygulandığı önemli sağlık kuruluşlarının görüldüğü bir zaman dilimi olmuştur. Abbâsî halifesi Hârûnürreşîd, bilhassa İskenderiye ve Cündişâpur’da felsefe ve tıp alanında yetişen önemli ilim adamlarını Bağdat’a davet etmiş ve Bağdat’ı, bir ilim ve medeniyet başkenti haline getirmiştir. Özellikle tıp bilginleri, Bağdat’ta oluşturulan hastanelerde önemli hizmetler yapmıştır. Bağdat’a yönelik başlayan ilmî akın hareketi, Nastûrî Buhtîşu Ailesi başta olmak üzere Maseveyh Ailesi, Harranlı Sabîi Sabit b. Kurre Ailesi, Dimaşklı Süryanî Serâbiyyûn Ailesi, Hireli Huneyn b. İshak ve Ailesi gibi pek çok meşhur Hristiyan, Mecûsî, Sabîi ve Hintli bilim insanlarının gelişi ve himaye edilmesi ile hız kazanmıştır.

Abbâsîler Dönemi’nde tıp alanında en büyük atılım, hastanelerin kurumsal olarak oluşturulmasıyla başlamıştır. Kurulan hastanelerin giderleri ve çalışanların ücretlerini ödemek için çeşitli vakıflar oluşturulmuştur. Tedavi olmaya gelen hastalar, herhangi bir ücret ödemeksizin hastanelerde tedavi edilmiştir. Bu dönemde kurulan hastaneler; zamanla özel, umûmî ve yaş gruplarına göre çeşitli şekillerde hizmet vermeye başlamıştır. Abbâsîlerin ve çağdaşı olan diğer devletlerin önemli büyük kentlerinde pek çok hastane imâr edilmiştir. Bilhassa ilim ve medeniyet şehri olan Bağdat’ta tıbbî kuruluşlar daha yaygın hale gelmiştir. Bu nedenle de Bağdat, önemli doktorların hizmet ettiği ve pek çok eserin neşredildiği bir merkez haline gelmiştir. Abbâsî Devleti’ne ve hilafete 955 yılında hâkim olarak Bağdat’ta yaklaşık yüzyıl kalan Büveyhîlerin yıkılışına kadar göreve gelen Abbâsî halifeleri ve anneleri, vezirler ve dönemin Büveyhî emirlerinin pek çoğu, sağlık kuruluşlarını adeta imâr ve ihyâ etme yarışına girişmiş, sağlık ve tıbbî gelişmelere destek olmuşlardır.

⁴⁸ Bu hastane, o dönemde Dicle Nehri’nden özel bir sistemle suyunu alan donanımlı ve konforlu bir mekan olarak zikredilmektedir. Bkz. Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehabî, *el-Iber fi haberî men aber*, thk. Selahaddin el-Müncid (Kuveyt: Dârü’l-Meşir 1966), 1/159; Ayrıca geniş bilgi için bkz. Ahmet Güner, *İslâm Tıbbî ve Hastahanelerine Bir Katkı: Biyografilerle Adûdî Hastahanesi Tarihi* (İzmir: Tibyan Yayıncılık, 2005); Terzioğlu, “Bimarhâne”, 6/163-178; Çapan, “İslâm Dünyasında Bîmaristanlar ve Gelişme Süreçleri”, 1214.

Kaynakça

- Ağırakça, Ahmet. *İslâm Tıp Tarihi (Başlangıçtan VII./XIII. Yüzyıla Kadar)*. İstanbul: Nobel Tıp Kitabevleri, 2004.
- Akgün, Nursel. "Irak Büveyhî Emîri Muizzüddeve Dönemi Siyasî Tarihi (334-356/945-967)". Elazığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020.
- Akkâvî, Ruhâb Hıdır. *el-Mucez fi Tarihi't-Tıb 'İnde'l-Arab*. Beyrut: 1995.
- Ataseven, Asaf. "Tıbb-ı Nebevî". *Diyanet Dergisi (Özel Sayı)* 25/4 (1989), 93-100.
- Atmaca, Veli. "Tıp ve Tıbb-ı Nebevî Hakkında Muasır Çalışmalar". *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16/1 (2011), 45-70.
- Aycan, İrfan. "Emeviler Dönemi Kültür Hayatında Bazı Beşeri İlimlerin Tarihsel Gelişimi". *Dini Araştırmalar* 2/6 (2000), 213-221.
- Bakkal, Ali. "İslâm Tarihinde Tıp Eğitimi Nasıl Verilirdi?". *Tevilat* 2/2 (Aralık 2021), 163-189.
- Bayat, Ali Haydar. "Türk-İslâm Dünyasında Hastaneler", *Türk Kültürü* 34/400 (1996), 477-486.
- Bayat, Ali Haydar. *Tıp Tarihi*. İstanbul: Merkezefendi Geleneksel Tıp Derneği, 2016.
- Bosworth, Clifford Edmund. "et-Tanzîmü'l-askerî inde'l-Büveyhîyyîn fî'l-İrâk ve İrân". çev. - thk. Abdülcabbâr Nâcî. *Mecelletü'l-Mevrid* 4/1 (1975), 33-51.
- Çapan, Fatma. "İslâm Dünyasında Bimaristanlar Ve Gelişme Süreçleri". *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 18/3 (2019), 1205-1219.
- Gençel Efe, Zehra. *İslâm Tıp Tarihi: Gelişimi ve Kaynakları*. Konya: Çizgi Kitabevi, 2019.
- Gençel Efe, Zehra. "Hz. Peygamber Döneminde Sağlık Bakım Uygulamaları ve İlk Müslüman Hemşireler", *Sağlık Akademisi Kastamonu*, 4/3 (2019), 243-256.
- Güner, Ahmet. "Büveyhî Devlet Adamlarının Kitaba İlgileri ve Kütüphaneleri". *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 0/13 (2001), 35-63.
- Güner, Ahmet. "Büveyhiler'den Adudüddeve ve Dönemi (338-372/949-983)". İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1992.
- Güner, Ahmet. *İslâm Tıbbı ve Hastahanelerine Bir Katkı: Biyografilerle Adudi Hastahanesi Tarihi*. İzmir: Tibyan Yayıncılık, 2005.
- Güner, Ahmet. "Muizzu'd-devle". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/99-100. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Hacıyev, Khanoghlan. "Irak Büveyhîleri'nin Kuruluşu Ve Muizzüddeve Dönemi (334-356/945-967)". İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012.
- İbn Cülcül, Ebû Davud Süleyman b. Hassan el-Eldelûsî. *Tabakâtü'l-etibba ve'l-Hükemâ*. nşr. Fuad Seyyid. Beyrut: 2. Baskı, 1985.
- İbn Ebî Usaybia, Ebû'l-Abbas Muvaffaküddîn Ahmed b. el-Kasım. *Uyûnu'l-Enbâ fi Tabakâtü'l-Etibba*. nşr. Nizar Rida. Beyrut:1882
- İbn Şeybe, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. Ebî Şeybe. *el-Musannef*. nşr. Kemal Yusuf el-Hût. Riyad: 1409.
- İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Cemâlüddin Abdurrahman b. Ali b. Muhammed el-Bağdâdî. *el-Muntazam fi Târihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*. thk. Muhammed Abdulkadir Atâ, Mustafa Abdulkadir Atâ. 19 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1992.
- İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Cemâlüddin Abdurrahman b. Ali b. Muhammed el-Bağdâdî. *es-Sebât 'İnde'l-Memât*, nşr. Abdullah el-Leysî el-Ensârî. Beyrut: 1986.
- İbnü'l-Cevzi, Ebû'l-Ferec Cemâlüddin Abdurrahman b. Ali b. Muhammed el-Bağdâdî. *el-Müdhîş*, nşr. Mervan Kabbânî. Beyrut: ty.

- İbrahim, Fazıl Halil. "Emeviler Dönemi Tercüme Faaliyetleri ve İlmî Gelişmelerin Öncü Hareketleri", çev. Ahmet Aslan, *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 0/7 (2001), 169-195.
- İsa, Ahmed. *Tarihü'l-Bimaristanât fi'l-İslâm*. Beyrut: 1981.
- Kazıcı, Ziya. *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2020.
- Kehhâle, Ömer Rıza. *el-Ulûmü'l- Ameliyye fi'l-Usûri'l-İslâmiyye*. Dımaşk: 1972.
- Kitapçı, Zekeriya. *Matematik Tıp Eczacılık Astronomi İlimin Gelişmesinde Müslüman Türklerin Yeri*. Konya: Yedi Kubbe Yayınları, 2008.
- Mayerhof, Max. *İslâm Medeniyeti Tarihinde Fen ve Tıp*. trc. Ömer Rıza Doğrul. İstanbul: Asarı İlmiye Kütüphanesi Neşriyatı, 1935.
- Mez, Adam. *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti: İslâm'ın Rönesansı*. çev. Salih Şaban. İstanbul: İnsan Yayınları, 2000.
- Nesâi, Ebu Abdırrahman Ahmed b. Şuayb. *es-Sünenü'l-kübrâ*. thk. Hasan Abdülmün'im Şelebi. 12 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1421/2001.
- O'leary, De Lacy. *İslâm Düşüncesi ve Tarihindeki Yeri*. çev. Hüseyin Yurdaydın-Yaşar Kutluay. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1971.
- Özaydın, Abdülkerim. "Adudüddeve". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/392-393. Ankara: TDV Yayınları, 1988.
- Öztürk, Levent. *İslâm Dünyasında Hastaneler*. İstanbul: Siyer Yayınları, 2018.
- Öztürk, Levent. *İslâm Tıp Tarihi Üzerine İncelemeler*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2006.
- Polatoğlu, Selahattin. "Çağının Tanığı Olarak Abbâsî Saray Tabipleri". *Van İlahiyat Dergisi* 7/11 (Aralık 2019), 208-232.
- Söylemez, Mehmet Mahfuz. *Bilimin Yitik Şehri Cündişâpûr*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017.
- Strange, Guy Le. *Baghdad During Abbâsîd Caliphate*. Oxford: Clarendon Press, 1900.
- Tekineş, Ayhan. "Tıbb-ı Nebevî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 41/85-87. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Terzioğlu, Arslan. "Bimâristan". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6/163-178. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Uslu, Recep. "Cündişâpûr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 8/117-118. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Ya'kûbî, Ahmed b. İshak b. Cafer b. Vehb b. Vâdıh. *Târihu'l-Ya'kûbî*. nşr. Abdülemîr Mühennâ. Beyrut: 1960.
- Yıldırım, Taner - Altıngök, Ahmet. "Abbâsîler Döneminde İslâm Tıbbı ve Toplum Sağlığı". *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 25/2 (2015), 269-295.
- Yılmaz, Saim. *Mu'tazid ve Müktefi Döneminde Abbâsîler*. İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2006.
- Zehebî, Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî. *el-İber fi haberi men aber*. thk. Selahaddin el-Müncid. Kuveyt: Dârü'l-Meşir, 1966.
- Zeydan, Corci. *Târihu't- Temeddüni'l-İslâmî*. haz. Hüseyin Mûnis. Kahire: 1958.

**Darüşşifa İslam Tıp Tarihi Araştırmaları Dergisi / Darüşşifa Journal Of Islamic
Medical History Research**

ISSN: 2822-4949

(Haziran / June 2024) 3/1

Akşemseddin ve İbn Sînâ'da Mâddetü'l-hayât İçeriğinin Karşılaştırılması

Comparison of the Content of Maddat ul Hayat in Ak Ŝhams al-din and Ibn Sînâ

MERVE SÜNGÜ

Hitit Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi ve Sanatları, Yüksek Lisans Öğrencisi,

Çorum, Türkiye

Hitit University, Faculty of Theology, Islamic History and Arts, Post Graduate Student,

Çorum, Türkiye

mrvsungu19@gmail.com

orcid.org/0009-0009-5621-7915

MAKALE BİLGİSİ/ARTICLE INFORMATION

Makale Türü/Article Types: Araştırma Makalesi/Research Article

Geliş Tarihi/Received: 15 Mayıs 2024

Kabul Tarihi/Accepted: 24 Haziran 2024

Yayın Tarihi/Published: 30 Haziran 2024

ATIF/CITE AS

Süngü, Merve "Akşemseddin ve İbn Sînâ'da Mâddetü'l-Hayât İçeriğinin Karşılaştırılması"
Darüşşifa İslam Tıp Tarihi Araştırmaları Dergisi, (Haziran/June, 2024) 3/1

Bu makale Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisans (CC BY-NC) ile
lisanslanmıştır.

This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0

International License (CC BY-NC).

İNTİHAL/PLAGIARISM

Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

This article has been reviewed by at least two referees and scanned via plagiarism software

Comparison of the Content of Maddat ul-Hayat in Ak Shams al-din and Ibn Sina

Abstract

Ak Shams al-din (d. 863/1459), known as the spiritual conqueror of Istanbul, became very famous for his Sufi identity as well as his medicine. In addition to his works in the field of Sufism, *Risalat an-Nuriya*, *Maqamat-e awliya* and *Defu meâîni's-sûfiyye*, he also wrote a work called *Maddat ul-hayat*, which still needs to be studied in the field of medicine. In his work, he touched on issues such as the hereditary nature of the disease and cancer, and also mentioned the microbe at least a century before the Italian physician Fracastor (d.1553), who gave precise information about microbes and transmission. Ak Shams al-din said that the medicine of the same name, also known as the blessed liquid, which bears the same name as his work on a dream he had, would be good for all kinds of diseases.

As a result of the researches, it has been determined that ruby, mercury and sulfur, which are included in the content of the maddetü'l hayat, which Ak Shams al-din said was a cure, were used by many physicians in the past. One of these physicians is Ibn Sina, who lived four centuries before Ak Shams al-din and wrote many important works in the fields of music, philosophy and medicine such as *ash-Shifa*, *an-Najât*, *Uyûnü'l-hikma*. His work *al-Qânûn fî l-tıbb*, which he wrote in the field of medicine, left its mark on the period in which he lived and was taught as a textbook in the west for years. In this work, which has an important place in the history of medicine, Ibn Sina did not mention a medicine that would cure every panacea like Ak Shams al-din. However, he frequently used ruby, mercury and especially sulfur in his prescriptions for treatments. This study was written in order to compare the content of Ibn Sina's work called *al-Qânûn fî l-tıbb* with the content of *Maddat ul-hayat*, which is said to be a cure for all problems, and to determine the similarities and differences in the places where they are used.

Keywords: Ak Shams al-din, Ibn Sina, Maddat ul Hayat, Blessed Liquid, al-Qânûn fî l-tıbb.

Akşemseddin ve İbn Sînâ'da Mâddetü'l-Hayât İçeriğinin Karşılaştırılması

Öz

İstanbul'un manevi fatihi olarak bilinen Akşemseddin (ö. 863/1459), tasavvufi kimliğinin yanı sıra hekimliği ile de oldukça meşhur olmuştur. O, tasavvuf alanında yazmış olduğu *Risâletü'n-Nûriyye*, *Makâmât-ı evliyâ ve Defu Meâîni's-sûfiyye* isimli eserlerinin dışında tıp alanında da günümüzde hâlâ üzerinde çalışılması gereken *Mâddetü'l-hayât* isimli eseri kaleme almıştır. Eserinde hastalığın ırsiliği, kanser gibi konulara değinmiş ayrıca mikrop ve bulaşma konusunda kesin bilgiler veren İtalyan hekim Fracastor'dan (ö.1553) en az bir asır önce mikroptan bahsetmiştir. Akşemseddin, gördüğü bir rüya üzerine eseriyle aynı adı taşıyan mâddetü'l-hayât ilacının diğer adıyla mübarek sıvının da her türlü hastalığa iyi geleceğini söylemiştir.

Yapılan araştırmalar sonucunda Akşemseddin'in her derde şifa olduğunu söylediği mâddetü'l-hayât isimli ilacın içeriğinde yer alan yakut, cıva ve kükürdün, geçmişte de birçok hekim tarafından kullanıldığı tespit edilmiştir. Bu hekimlerden birisi Akşemseddin'den dört asır önce yaşayan ve *eş-Şifâ*, *en-Necât*, *Uyûnü'l-hikme* gibi musiki, felsefe, tıp alanlarında birçok önemli eseri kaleme alan İbn Sînâ'dır. Onun tıp alanında yazmış olduğu *el-Kanun fi't-tıbb* isimli eseri ise yaşadığı döneme damgasını vurmuş, Batı'da yıllarca ders kitabı olarak okutulmuştur. İbn Sînâ tıp tarihinde önemli bir yeri bulunan bu eserinde Akşemseddin gibi her derde şifa olacak bir ilaçtan bahsetmemiştir. Ancak tedavilere dair vermiş olduğu reçetelerde yakut, cıva ve özellikle de kükürdü çok sık kullanmıştır. Bu çalışma, İbn Sînâ'nın *el-Kanun fi't-tıbb* isimli eserinin içeriği ile her derde şifa olduğu söylenen *mâddetü'l-hayât*'in içeriğinin karşılaştırılarak kullanıldıkları yerlerdeki benzerliklerinin ve farklılıklarının tespit edilmesi amacıyla kaleme alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Akşemseddin, İbn Sînâ, Mâddetü'l-Hayât, Mübarek Sıvı, el-Kanun fi't-Tıbb

Giriş

Altı asır boyunca geniş bir coğrafyada hüküm süren Osmanlı Devletinde (salt. 1300-1922) tıp alanında önemli gelişmeler yaşanmıştır. Dönem içerisinde okullarda; 18. yüzyıla kadar Hipokrat¹ (MÖ. 460 [?]-375 [?]), Galen² (ö. 200 [?]) gibi Yunan hekimlerin eserlerinin üzerine yapılan açıklamalar ve tartışmaların yanı sıra İbn Sînâ'nın (ö. 428 / 1037) *el-Kânûn fi't-tıb*, Ebu'l-Kasım ez-Zehrâvî'nin³ (ö. 404 / 1013) *Kitâbü't-Tasrîf* ve Ebû Bekir er-Râzî'nin⁴ (ö. 313 / 925) *el-Hâvî fi't-Tıb* gibi klasik İslam tıbbına bağlı eserler de okutulmuştur.⁵ Osmanlı döneminde okullarda verilen bu eğitimler neticesinde yaşamış olduğu zamanda büyük çığır açan hekimler yetişmiştir. Bu hekimler ise geçmişteki meslektaşları gibi sağlığı korumaya veya hastalıkları iyileştirmeye yönelik yeni tedavi yöntemleri ve ilaç formülleri geliştirerek tıp ilmini bir basamak daha yukarı taşımışlardır. Bazıları da bu alandaki çalışmalarını günümüzde hâlâ okunan birer esere çevirerek tıp tarihindeki unutulmazlar arasında yerini almıştır. İşte bunlardan birisi, kendisine atfedilen *Mâddetü'l-hayât* adlı eserinde mikroorganizmalardan ilk bahseden kişi olma ayrıcalığına sahip Akşemseddin'dir. Sadece tıp ilmi ile ilgilenmeyen, çok yönlü bir kişiliğe sahip olan Akşemseddin bu eserinde mâddetü'l-hayât ya da mübarek sıvı adını verdiği ilacın tüm hastalıklara şifa olacağını belirterek tıp tarihine kalıcı bir iz bırakmıştır.

Akşemseddin günümüze menkıbe, tıp, risale, şiir gibi alanlarda ondan fazla ve birbirinden değerli eser bırakmıştır. Ancak çalışmamıza konu olan *Mâddetü'l-hayât* gibi bu eserlerden bazılarının kendisine ait olup olmadığı hâlâ tartışma konusu olmaya devam etmektedir. Araştırmacıların çoğu *Mâddetü'l-hayât*'ın ona ait olduğunu kabul etmiştir. Fakat 2016 yılında "Akşemseddin'in Maddetü'l hayat Adlı Eseri (İnceleme-Metin-Dizin-Tıpkıbasım)" ismiyle bir doktora tezi hazırlayan Hasan Ali Çetin yaptığı araştırmalar neticesinde eserin giriş kısmının Akşemseddin'e ait olduğunu belirtmekle birlikte tamamının kesin olarak Akşemseddin'e ait olmadığı sonucuna ulaşmıştır. Bizim bu çalışmadaki amacımız ise bu eserin ona ait olup olmadığından ziyade esere adını veren ve tüm hastalıklara şifa olduğu söylenen bu ilacın içeriğidir.

¹ Tıbbın babası sayılan İlkçağ'ın en ünlü hekimi olup hayatı hakkında çok fazla güvenilir bilgi bulunmamaktadır. bk. Esin Kahya, "Hipokrat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18/119.

² Grek tabip ve filozoftur. Asıl adı Galenos olup İslami literatürde ise Câlînûs adıyla meşhur olmuştur. bk. İlhan Kutluer, "Câlînûs", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/32.

³ Hayatına dair yeterli bilgi bulunmayan Cerrahî alanında getirdiği yeniliklerle tanınan Endülüslü tıp âlimidir. Günümüze ulaşan tek çalışması olup aynı zamanda bir tıp ansiklopedisi niteliği taşıyan *Kitâbü't-Tasrîf* İslam dünyasından çok Batı'da etkili olmuştur. bk. Esin Kahya, "Zehrâvî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/189.

⁴ Batılılar'ın Rhazes olarak adlandırdıkları ünlü hekim ve filozoftur. Hipokrat ve Câlînûs'tan (Galen) sonra tıp ilmine yaptığı önemli katkılardan dolayı "Araplar'ın Galeni" unvanıyla anılmıştır. Birden fazla eseri bulunmakla beraber el-Hâvî adlı eseri bir tıp ansiklopedisi mahiyetinde olup yazmış olduğu en büyük eseridir. bk. Mahmut Kaya, "Râzî, Ebû Bekir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34/479-485.

⁵ Nil Sarı, "Osmanlı Dönemi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 41/101.

Bu çalışma Akşemseddin'in bütün hastalıkları tedavi edici etkisinin bulunduğunu söylediği maddetü'l-hayât isimli ilacın içeriğinde yer alan yakut⁶, cıva⁷ ve kükürdü,⁸ Akşemseddin'den dört asır önce yaşamış olan meşhur hekim İbn Sînâ'nın (ö. 428/1037) Batı'da ders kitabı olarak okutulan *el-Kânûn fi't-tıb* isimli eserinde hangi hastalıkların tedavisinde kullandığını belirleyerek aralarındaki benzerlikleri ve farklılıkları tespit etmek amacıyla kaleme alınmıştır.

Akşemseddin'in Hayatı

Tarih, İslam Kültür ve Medeniyetinde önemli izler bırakan birçok şahsiyete ev sahipliği yapmıştır. Bu şahsiyetlerden birisi de Osmanlı'nın yükselme devrinde ve Orta Çağın bitip Yeni Çağın başladığı dönemde yaşayan İstanbul'un manevi fatihi Akşemseddin'dir.⁹ Asıl adı Şemseddin Muhammed b. Hamza olup¹⁰ soyu ilk halife Hz. Ebu Bekir'e (ö. 13/634) ve *Avârifü'l-maârif* adlı eserin sahibi olan Şeyh Sühreverdî'ye (ö.632/1234) dayanmaktadır.¹¹ Yüzü ve sakalı yapmış olduğu riyâzetin fazlalığından beyazladığı için ayrıca beyaz elbise giymeye de düşkün olduğundan kendisine Akşeyh ve Akşemseddin lakapları verilmiştir.¹²

Akşemseddin 792/1390 senesinde Şam'da doğmuştur.¹³ Aynı zamanda hocası da olan¹⁴ babasının adı Hamzatü'ş-Şâmi ya da Şeyh Hamza isimleriyle de bilinen Hamza'dır.¹⁵ Keramet sahibi bir zat olarak tanınan babası hâlâ Amasya'da Sırtlanboğan/Kurtboğan olarak bilinmektedir.¹⁶ Bu lakap ona öldükten sonra da keramet göstermesinden dolayı verilmiştir. Menkıbeye göre Şeyh Hamza defnedildikten sonra bir sırtlan kurdu gelip cesedini yemek istemiştir. Şeyh Hamza da elini mezardan çıkararak kurdu boğmuştur fakat eli yıkanıp temizlenene kadar dışarıda kalmıştır.¹⁷

⁶ Sadece elmasın çizebildiği çok değerli bir taştır. En meşhuru kırmızı renkli olandır. Bunun dışında pembe, erguvan rengi vb. de bulunmaktadır. bk. Hasan Ali Çetin, *Akşemseddin'in Mâddetü'l-Hâyat Adlı Eseri (İnceleme-Metin-Dizin-Tıpkıbasım)* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Türk Dili Bilim Dalı, Doktora Tezi,2016),468.

⁷ Simgesi Hg olan elementtir. Atom numarası 80, atom ağırlığı 200,5, yoğunluğu 13, 59 donma noktası ise -38,8 derecedir. Bu nedenle normal sıcaklıkta gümüş rengine sıvı olarak bulunmaktadır. bk. Çetin, *Akşemseddin'in Mâddetü'l-Hâyat Adlı Eseri (İnceleme-Metin-Dizin-Tıpkıbasım)*, 215.

⁸ Atom numarası 16 simgesi S olan elementtir. Beyazımsı açık sarı renkte, doğada kristal halinde veya şekilsiz olarak bulunmaktadır. Mavi bir alevle yanarak nefes almaya engel olan bir gaz yaymaktadır. Yoğunluğu ise yaklaşık 2, erime dereesi 115 derece, atom ağırlığı 32,06'dır. Kauçuğun sertleştirilmesi, kibrit, kâğıt, böcek ilacı, sülfürik asit üretimi gibi yerler kullanım alanlarındadır. bk. Çetin, *Akşemseddin'in Mâddetü'l-Hâyat Adlı Eseri (İnceleme-Metin-Dizin-Tıpkıbasım)*, 338.

⁹ Muhammed Ali Yıldız, "Akşemseddin'in Eserlerine Genel Bir Bakış", *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/9 (Ocak 2016), 213.

¹⁰Orhan F. Köprülü - Mustafa İsmet Uzun, "Akşemseddin", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2/299.

¹¹ Çetin, *Akşemseddin'in Mâddetü'l-Hâyat Adlı Eseri (İnceleme-Metin-Dizin-Tıpkıbasım)*, 6.

¹² Ayşe Yücel, *Akşemseddin'in Eserlerinin Dinî-Tasavvufî Açısından Tahlili* (Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi,1994), 8.

¹³ Şerafeddin Gölcük, "Akşemseddin Mehmet B. Hamza 792-863/1390-1459". *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/7 (Ağustos 1997), 11.

¹⁴ Cahid Baltacı, "Akşemseddin ve Yetiştirdiği İlim Çevresi", *Akşemseddin Sempozyumu Bildirileri*, 1990, 22.

¹⁵ Muhammed Ali Yıldız, "Akşemseddin'in Hayatı, Eserleri ve Divanından Örnekler", *III. Uluslararası Hacı Bayram-ı Veli Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, ed. Vahit Göktepe vd. (Ankara: İlahiyat Yayınları, 2018), 182.

¹⁶ Hans Joachim Kissling, "Akşemseddin: Bizans'ın Son Zamanlarında Yaşamış Bir Türk Veli", çev. Ramazan Ekinci, *Süfi Araştırmaları*, 2/4 (2011), 85.

¹⁷ Yücel, *Akşemseddin'in Eserlerinin Dinî-Tasavvufî Açısından Tahlili*, 9.

Akşemseddin yedi yaşlarında babası ile birlikte Anadolu'ya göç ederek günümüzde Samsun'a bağlı olan Kavak ilçesine yerleşmiştir.¹⁸ Almış olduğu eğitim esnasında nahiv, belagat, mantık, meâni, fıkıh, hadis, kelim ve tefsir gibi ilimleri öğrenmiş ve bu alanda yazılan eserleri okumuştur.¹⁹ İyi bir eğitimden sonra da genç yaşlarda Çorum'un Osmancık ilçesinde bulunan medresede müderrislik yapmaya başlamıştır.²⁰

25 yaşlarına geldiğinde mesleğini icra ederken içinden gelen arzuyu bastıramayarak tasavvuf ilmine yönelmiş ve kendisine bir mürşit aramak üzere Fars ve Mâverâünnehir'e doğru yola çıkmıştır.²¹ Halep'e Zeynüddin el-Hafî'nin²² (ö. 838/1435) yanına gitmek üzere yoldayken rüyasında boynuna takılı zincirin ucunun Hacı Bayrâm-ı Velî'nin elinde olduğunu görünce geri dönerek ona intisap etmiştir.²³ Bu intisaptan sonra göstermiş olduğu özellikler ile kısa zamanda sülûkunu tamamlayarak Hacı Bayrâm-ı Velî'nin en kısa zamanda halifelik verdiği müridi olmayı başarmıştır.²⁴

Hacı Bayrâm-ı Velî'nin II. Murad (salt. 1421-1444, 1446-1451) ile görüşmeleri esnasında Akşemseddin, Fatih Sultan Mehmed (salt. 1444-1446, 1451-1481) ile tanışmış ve aralarında bir dostluk meydana gelmiştir.²⁵ İstanbul kuşatıldığında ise Fatih Sultan Mehmed, askere manevi güç vermeleri ve duaları ile destek olmaları için kuşatmaya birçok şeyhi davet etmiştir.²⁶ Davet edilen bu şeyhlerden birisi önceden tanışmış olduğu Akşemseddin'dir. İstanbul'un fethinde Fatih Sultan Mehmet'in yanında olan, ona manevi olarak büyük destek sağlayan Akşemseddin, fetih sonrasında da Fatih'in isteği üzerine Hz. Muhammed'in (s.a.v) mihmandarı olarak bilinen, asıl adı Hâlid b. Zeyd olan sahabe Ebû Eyyûb el-Ensârî'nin (ö. 49/669) kabrini keşfetmiştir.²⁷ Ayrıca Ayasofya'da kılınan ilk Cuma namazında hutbeyi okumuştur.²⁸ Daha sonra Göynük'e dönerek irşat faaliyetlerine devam etmiştir.

Çok yönlü bir kişi olan Akşemseddin bir yandan irşat faaliyetlerine devam ederken diğer yandan hekimlik yapmıştır. Hayatı incelendiğinde onun dini ilimlerin dışında pozitif ilimlerden olan tıp ve eczacılık hakkında da bilgi sahibi olduğu anlaşılmaktadır.²⁹ Bunu ona verilen unvanlarda kanıtlar niteliktedir. Nitekim "ruhların doktoru" anlamına gelen Tabîb-i Ervâh ve "bedenlerin doktoru" anlamına gelen Tabîb-i Ebdân unvanları onun için kullanılan unvanlar arasında yer almıştır.³⁰ Ayrıca onun için "yaşadığı dönemin Lokman'ı" olduğu söylenmiş ve kendisine Lokman-ı Sanî de denilmiştir.³¹ Hakkında fazla bilgi sahibi olmadığımız Emir Hüseyin

¹⁸Süleyman Ateş, "Akşemseddin (792-863/1390-1459)", *Kur'an Mesajı: İlmî Araştırmalar Dergisi* 2/16-17-18 (1999), 17.

¹⁹Baltacı, "Akşemseddin ve Yetiştirdiği İlim Çevresi", 22.

²⁰Yücel, *Akşemseddin'in Eserlerinin Dinî-Tasavvufî Açısından Tahlili*, 9.

²¹Köprülü-Uzun, "Akşemseddin", 2/300.

²²757/1356 yılında Horasan'ın Hâf şehrinde doğmuş ve Sühreverdiyye tarikatının Zeyniyye kolunu kurmuştur. Hakkında detaylı bilgi için bk. Reşat Öngören, "Zeynüddin el-Hâfî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/375-377.

²³Ateş, , Akşemseddin (792-863/1390-1459),17.

²⁴Yıldız, "Akşemseddin'in Hayatı, Eserleri ve Divanından Örnekler",182.

²⁵Ateş, Akşemseddin (792-863/1390-1459),18.

²⁶Yücel, Akşemseddin'in Eserlerinin Dinî-Tasavvufî Açısından Tahlili, 13.

²⁷Çetin, *Akşemseddin'in Mâddetü'l-Hâyat Adlı Eseri (İnceleme-Metin-Dizin-Tıpkıbasım)*, 11.

²⁸Gölcük, Akşemseddin Mehmet B. Hamza 792-863/1390-1459, 13.

²⁹Gölcük, Akşemseddin Mehmet B. Hamza 792-863/1390-1459, 11.

³⁰Yücel, *Akşemseddin'in Eserlerinin Dinî-Tasavvufî Açısından Tahlili*, 24.

³¹Gölcük, Akşemseddin Mehmet B. Hamza 792-863/1390-1459, 11.

Enîsî 16.yy'da yazdığı tahmin edilen³² *Menâkıbnâme'*sinde onun hakkında "Akşemseddin, kalblerin ma'nevî hastalıkları tedâvî eden bir doktor olduğu gibi, tabb-ı zâhir-(doktorluk)de de hâzik (yetkin bir kişi) idi. Gezdiği yerlerde ağaçların ve taşların ona seslenip hangi hastalığa iyi geldiklerini söyledikleri anlatılır" ifadelerine yer vermektedir.³³

Elde edilen bilgiler ışığında iyi bir tıp eğitimi aldığı anlaşılan Akşemseddin'in bu eğitimi nerede aldığına dair net bir bilgi bulunmamasına karşılık yaşadığı dönem ve yer göz önüne alındığında Amasya'da bulunan Ilduz Hatun Darüşşifasında ilk tıp eğitimini almış olması ihtimal dâhilindedir.³⁴ Daha sonrasında yine eğitim için gittiği Fars ve Mâverâunnehir'de de tıp eğitimi almış olabilir.³⁵ Bu ihtimaller dâhilinde Ilduz Hatun Darüşşifasında dönemin önemli hekimlerinden olan *Cerrahiyyetü'l-Haniyye* isimli eserin müellifi Sabuncuoğlu Şerefeddin'den³⁶ (ö. 873/1468'den sonra) ve nebatları iyi tanıyan Altuncuzâde³⁷ den eğitim aldığı düşünülmektedir.³⁸ Çünkü Akşemseddin'in de tıpkı Altuncuzâde gibi hangi nebatın hangi hastalığa iyi geldiğini ileri derecede bildiği görülmüştür.³⁹ Yine onun ilk kanser o dönemdeki adıyla seretan araştırmacılarından olduğu bilinmektedir.⁴⁰ Zaman içerisinde hekimliği ile iyice meşhur olan Akşemseddin, devletin üst kademelerinde yer alan görevlileri ve padişah ailesini de tedavi etmeye başlamıştır. Tedavi ettiği bilinen kişilerden birisi Çandarlı Halil Paşa'nın kazasker olan oğlu Süleyman Çelebidir.⁴¹ Diğeri ise tedavi sonrasında Akşemseddin'e pirinç mezraları hediye eden Fatih Sultan Mehmed'in kızıdır.⁴²

Hayatını ilme ve tasavvufa adayan Akşemseddin 863/1459 senesinde Göynük'te vefat etmiştir. Ölümünden beş yıl sonra kabrinin üzerine gösterişli bir türbe yapılmıştır.⁴³ Bolu Göynük'te bulunan Akşemseddin'in türbesi günümüzde hâlâ ziyaret edilmeye devam etmektedir.

Mâddetü'l-hayât ve İçeriği

Rîsâletün fi't-tıb adıyla da bilinen bu eser Akşemseddin'in tıp ilmine dair yazmış olduğu tek eserdir.⁴⁴ Sözlükte "sağlığın sermayesi" ve "hayatın ana unsuru" gibi anlamlara gelmektedir.⁴⁵ En eski tarihli yazma nüshası olan Ali Emîrî nüshası 1096/1685 yılında istinsah

³² İsmail Erünsal, "Hüseynin Enisi ve Menakıb-ı Akşemseddin'i", *Diyanet İlmî Dergi (Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi)* 11/3 (1972), 172.

³³ Ateş, Akşemseddin (792-863/1390-1459),20.

³⁴ Yücel, *Akşemseddin'in Eserlerinin Dinî-Tasavvufî Açından Tahlili*, 25.

³⁵ Çetin, *Akşemseddin'in Mâddetü'l-Hâyat Adlı Eseri (İnceleme-Metin-Dizin-Tıpkıbasım)*, 8.

³⁶ Ünlü bir hekim ailesine mensup olan Osmanlı hekimi ve cerrahıdır. Hakkında detaylı bilgi için bk. Nuran Yıldırım, "Sabuncuoğlu Şerefeddin", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/358-359.

³⁷ Asıl adı, doğum ve ölüm tarihleri bilinmeyen Fatih döneminde yaşamış ünlü bir hekimdir. Şifalı otları çok iyi tanıdığı, imal ettiği kalaydan sondalarla idrar tutukluğuna nasıl çare bulduğu bilinmektedir. Bu bilgiden İbn Sinâ tarafından icat edilen kalay sondayı Türkiye'de ilk defa Altuncuzâde'nin kullanmış olduğu sonucu çıkarılmıştır. Bk. Arslan Terzioğlu, "Altuncuzâde", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2/544.

³⁸ Baltacı, "Akşemseddin ve Yetiştirdiği İlim Çevresi", 25.

³⁹ Çetin, *Akşemseddin'in Mâddetü'l-Hâyat Adlı Eseri (İnceleme-Metin-Dizin-Tıpkıbasım)*, 8.

⁴⁰ Muhammed Ali Yıldız, *Akşemseddin Mehmed Bin Hamza'nın Hayatı, Rîsâletü'n-Nuriyye ve Makâmâtü'l Evliya Adlı Eserlerinin İçeriğinin İncelenmesi* (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, 2008), 14.

⁴¹ Ateş, Akşemseddin (792-863/1390-1459), 20.

⁴² Yücel, *Akşemseddin'in Eserlerinin Dinî-Tasavvufî Açından Tahlili*, 12.

⁴³ Hasan Özönder, "Akşemseddin'in Türbesi ve Vakıfları", *Akşemseddin Hazretleri Vakfı Akşemseddin Sempozyumu Bildirileri*, (1990) 120.

⁴⁴ Yıldız, Akşemseddin'in Eserlerine Genel Bir Bakış, 220.

⁴⁵ Çetin, *Akşemseddin'in Mâddetü'l-Hâyat Adlı Eseri (İnceleme-Metin-Dizin-Tıpkıbasım)*, 1.

edilmiştir.⁴⁶ Yazılan nüshalarda hacim farklılıkları bulunmaktadır.⁴⁷ Arşivlerde toplam on dört nüshasının bulunduğu tespit edilen *Mâddetü'l-hayât'ın* dört tanesi 52 varak ve üzeri iken diğerleri 30 varaktan daha azdır.⁴⁸ Eser konularına göre isimlendirilmiş 11 bölümden oluşmaktadır.⁴⁹ Akşemseddin eserin girişinde “*ten ve gönül hastalarına iman tevhid birle fa'ideli olanları bir yere cem idüp bir kitap hâline....*” diyerek eseri yazış amacının hem bedeni tedavilerde hem de ruhsal tedavilerde kullanılan ilaçları bir araya toplamak olduğunu belirtmiştir.⁵⁰ Nuruosmaniye Kütüphanesi, Süleymaniye Kütüphanesi, Millet Kütüphanesi Ali Emiri Kitaplığı, Ankara Kütüphanesi ve Çorum İl Halk Kütüphanesi bu eserin nüshalarının bulunduğu kütüphaneler arasında yer almaktadır.⁵¹

Çalışmamızda eserin Zülküf Perdecî tarafından *Hayatın Maddesi Sağlığın Sermâyesi Mâddetü'l-hayât* adıyla yayımlanan Türkçe çevirisinden faydalandık. Buna göre Akşemseddin, eserine gördüğü rüyayla birlikte gözündeki sır perdesinin aralandığını belirterek başlar. Devamında ise bu rüya üzerine Müslümanların karşılaştığı bütün hastalıklara şifa olacak bir tedavi ortaya koymaya karar verdiğini ifade eder.

Akşemseddin *Mâddetü'l-hayât'ta* Allah'ın insan bedeninde 2000 türlü hastalık takdir ettiğini yazar. Ona göre bu hastalıkların 1000 tanesinin ismi, şekli ve tedavi yöntemi doktorlar tarafından bulunmuştur ama 1000 tanesinin hâlâ bulunamamıştır. İşte Allah 2000 çeşit hastalığa çareyi Akşemseddin'in mâddetü'l-hayât adını verdiği bu ilaca, yine onun deyimiyle mübarek sıvıya has kılmıştır.

Akşemseddin daha sonra mübarek sıvıyı anlatmaya başlar. Öncelikle mübarek sıvının içeriğinde yer alan yakut taşından bahseder. O, hekimlerin yakuta mübarek ve şerefli anlamında “Hacer-i Mükerrrem” dediklerini belirtir. Ardından yakutun ilmini ve değerini yıldızların sultanı olan güneşten aldığını, onun terbiyesi ile 1000 yılda oluştuğunu bu sebeple de yakutun taşların sultanı olduğunu yazar. Çünkü ona göre bütün cevher ve taş türlerinde mevcut olan önemli özelliklerin hepsi yakutta bulunmaktadır. Buna ferahlatıcı ve rahatlatıcı olması da dâhildir.

Esere yakut taşı ile ilgili bir tarif vererek devam eder. Buna göre yakut, yeşil veya kırmızı renkte sert damarlı mermer üzerinde toz haline getirilip şeker ve gül suyu ile içilirse dert ve kederi gidermektedir. Ayrıca kalbe parlaklık ve temizlik vermekte, yalancı susuzluğu gidermektedir. Zehirlenmelere ve veba hastalığına sahip olanlara da iyi geldiğini söyleyerek faydasının çokluğuna vurgu yapar. Devamında mâddetü'l-hayâtın içeriğinde yer alan diğer iki madde olan cıva ve kükürtten bahseder. Bu iki maddeden birinin filozoflar tarafından nefis, diğerinin ruh olarak adlandırıldığını belirtir. Bu iki madde kimyasal özellikleri bakımından mükemmeldirler. Doktorların çoğunun cüzzam ve frengi gibi ağır hastalıkların tedavisinde zorlanınca bu iki elementten birisini mutlaka kullandığını belirtir. Yakut gibi eriyik hale getirilip kullanılırsa midede hazmedilmesinin daha kolay olacağını da ilgili bölüme eklemiştir.

⁴⁶ Yıldız, “Akşemseddin'in Hayatı, Eserleri ve Divanından Örnekler”,187.

⁴⁷Mustafa Uzun, “Akşemseddin Hayatı, Eserleri Hakkında Bazı Meseleler”, *Akşemseddin Hazretleri Vakfı Akşemseddin Sempozyumu Bildirileri*, (1990) 14.

⁴⁸ Çetin, *Akşemseddin'in Mâddetü'l-Hâyat Adlı Eseri (İnceleme-Metin-Dizin-Tıpkıbasım)*, 1.

⁴⁹ Yıldız, “Akşemseddin'in Hayatı, Eserleri ve Divanından Örnekler”,187.

⁵⁰ Yücel, Akşemseddin'in Eserlerinin Dinî-Tasavvufî Açısından Tahlili, 72.

⁵¹ Yıldız, “Akşemseddin'in Hayatı, Eserleri ve Divanından Örnekler”,221.

Akşemseddin öncelikle geçmişte hekimler tarafından kullanılan mübarek sıvının içeriğindeki bu maddeleri ayrı olarak tanıtır bazı reçeteler vererek bu maddelerin tek başına da faydalı olduğunu açıklamaya çalışır. Öyle ki tek başına bile birçok şifası bulunan bu maddeler mübarek sıvı haline geldiğinde tüm hastalıklara şifa olacaktır.

Akşemseddin içerikte yer alan bu maddelere değindikten sonra mâddetü'l-hayât 'ın reçetesini verir. Buna göre öncelikle yakut toz haline getirilmelidir. Sonrasında cıva ve kükürt eklenip ateş üzerinde pişirilerek daha güçlü bir ilaç yapılmalıdır. Reçeteye göre bu şekilde elde edilen mübarek sıvı insan bedeninde yer alan illetlere, hastalıklara, tümörlere ve acılara deva ve şifa olmaya hazır hale gelmektedir. Kişi de inayet dileyerek ibret nazarı ile bakarsa şifa kendisine apaçık gözükecektir. Yine eksiksiz tedbirler ile bu karışım halindeki kıymetli ilaç az bir sıcaklıkta tutularak tarif üzerine uygulanırsa bütün hastalıkları tedavi edici etkisi görülecektir.

Akşemseddin eserinde 2000 çeşit hastalığa şifa olan mübarek sıvının kullanıldığı otuz bir hastalığa ve bunlara uygun olan reçetelere yer vermiştir. Bu hastalıklar şunlardır: Baş ağrısı, göz ağrısı, diş ağrısı, dişlerde sarı ve başka renkli lekeler, ağız kokusu, yüzde çil, kulak tıkanıklığı, boğaz ağrısı veya kurbağacık hastalığı (ağız tabanı kisti), nezle, azalarda ak veya kara benekler (vitiligo), frengi(sifiliz), karında asit (sıvı) birikme rahatsızlığı, vücutta ağrı ve sızı, cüzzam (lepra), deri mantarı, akıntılı yara veya lenf bezi tüberlikozu (verem), veba-taun, sıtma ve ateşli humma, çok zayıf olup şişmanlama isteği, kalpte ağrı veya sancı olma durumu, yürekte ateş hissedilmesi, bağırsakta solucan veya parazit, kıl (tatar) kurdu, basur, idrar yolunda taş, gut (nikris), saçkıran, kıl çıkmama, depresyon, unutkanlık ve siyah nokta.

Akşemseddin bu hastalıklara dair reçeteleri verirken bazı hastalıklarda mübarek sıvıya başka maddeler de ilave etmiştir. Örneğin diş ağrısında yarım dirhem mübarek sıvıya bir dirhem gül suyu ilave edileceğini söylemekte ve tedavinin nasıl yapılacağını anlatmaktadır. Nezle bölümünde koçboynuzunun yakılarak dumanının hastanın burnuna dayanabileceği kadar tutulacağını ardından bir miskal kadar mübarek sıvının suya katılarak hastaya içirileceğini ve bu işlemin birkaç kez tekrarlanacağını söylemektedir. İdrar yolunda taş görüldüğünde bir dirhem mübarek sıvıya karpuz suyu ilave edileceğini belirtmektedir. Yine kıl çıkmama durumunda bir dirhem mübarek sıvıya iki dirhem üzüm ağacı suyunun ekleneceğini belirtmektedir. Unutkanlığın ise balgam fazlalığından ya da günah işlemekten meydana geldiğini belirterek balgam fazlalığındansa diğer bazı hastalıklarda görüldüğü gibi ön bir uygulama yapılarak müşhil ile bağırsağın temizleneceğini söylemektedir. Sonrasında hasta her gün mübarek sıvıdan bir miskal almalı ve onu içilebilecek miktarda ısıtılmış su ile karıştırarak aç karına içmelidir. Günah işlemekten kaynaklanıyorsa Fatıha suresinin yeşil cam bir çanağa yazılmasını, mübarek sıvı ve gül yağının bu kap içerisinde karıştırılarak içilmesi gerekmektedir. Bu tedavi şeklini veba gibi hastalıklarda birçok kez tecrübe ettiğini de ilgili bölümde belirtir. Örneklerde görüldüğü üzere Akşemseddin mâddetü'l-hayât adını verdiği ilacı ekseriyetle tek başına kullanmamıştır. O bazı tedavilerde ön hazırlık yaparken bazılarında mübarek sıvıya ilave maddeler kullanmıştır.

Eserin ilerleyen kısımlarında Akşemseddin mübarek sıvının sadece hasta olunca kullanılmaması gerektiğini, hasta olmadan içildiğinde de sağlığı koruyucu etkiye sahip olduğunu belirtir. Sıtma başlığı altında mikropla ve hastalıkların ırsiliği ile ilgili bilgilere yer verir. Öyle ki eserinde yer alan mikrop tanımı ile tıp tarihinde mikrop ve bulaşma fikrine öncülük

ederek bu alanda kesin bilgiler veren Fracastor isimli İtalyan hekimden en az bir asır önce bu konuya değinmiştir.⁵² Esere bazı bitkisel ilaçların neye iyi geldiğine yer vererek devam eder. Farklı nüshalarda yer alan “Akşemseddin Macunu” bölümü ile eser son bulur.

Günümüze kadar hakkında yeterince çalışma yapılmayan bu eser tıp ilmi ve tarihi açısından önem arz etmektedir. Asırlar önce kaleme alınan eserde yer alan reçetenin neden tüm hastalıklara şifa olduğunun söylendiği, eserde geçen hastalıklarda kullanılan mübarek sıvıdaki bu maddelerin günümüzde tıp ilminde benzer hangi hastalıkların tedavisinde kullanıldığı araştırılması gereken konular arasında yer almaktadır. Ancak şu bir gerçektir ki mübarek sıvı adı verilen bu ilacın içeriğinde yer alan yakut, cıva ve kükürt geçmişten beri pek çok doktor tarafından birçok hastalığın tedavisinde kullanılmıştır. Bunlardan birisi de Akşemseddin’den çok önce yaşayan ünlü filozof ve tıp bilgini İbn Sînâ’dır.

Batıda Avicenna olarak bilinen ve eş-Şeyhü’r-Reis ünvanı ile tanınan İbn Sînâ’nın asıl adı Hüseyin olup 370/980-981’de Buhara yakınlarındaki Efşene’de dünyaya geldiği bilinmektedir.⁵³ Kendisi filozof kimliğinin yanında iyi bir hekim olarak da tanınmaktadır. Daha 18 yaşındayken Sâmânî hükümdarını iyileştirmesi üzerine saray hekimliği görevine getirilmiş ve sarayın zengin kütüphanesinden faydalanma şansını yakalamıştır.⁵⁴ Tıp alanında İslam dünyasındaki etkisi kadar Batı Avrupa’da da etkisi 17. yüzyıla kadar sürmüştür.⁵⁵ Birçok alanda eser veren İbn Sînâ’nın felsefe alanında en önemli eseri *eş-Şifâ*⁵⁶ iken tıp alanındaki en önemli eseri *el-Kânûn fi’t-tıb*’dır. Bu eser yaklaşık bir milyon kelimeyi içeren bir tıp kitabı olup onu değerli kılan esas unsur ansiklopedik ve sistematik bir çalışma olmasıdır.⁵⁷ İbn Sînâ eseri beş ana kısma ayırmış ve sırasıyla genel konuları, alfabetik sıraya göre dizilmiş basit ilaçları, baştan aşağıya doğru yerel hastalıkları, genel hastalıkları ve bileşik ilaçları kaleme almıştır.⁵⁸ Birden fazla dile çevrilen eser günümüzde hâlâ ses getirmeye devam etmektedir.

Mâddetü’l-hayât ve el-Kanun fi’t-tıb İçeriğinin Karşılaştırılması

Akşemseddin’in *Mâddetü’l-hayât* isimli eserinin içeriğinin *el-Kânûn fi’t-tıb* isimli eserde geçtiği yerleri tespit ederken *el-Kânûn fi’t-tıb*’ın Esin Kahya tarafından beş cilt şeklinde hazırlanan Türkçe çevirisinden yararlandık. Öncelikle yapılan okumalar neticesinde İbn Sînâ tarafından yazılan bu eserde mâddetü’l-hayât diğer adıyla mübarek sıvı gibi tüm hastalıklara şifa olacak bir ilaçtan bahsedilmediği görülmüştür. Fakat İbn Sînâ’nın, mübarek sıvının içeriğinde bulunan maddeleri birçok hastalığın tedavisinde kullandığı tespit edilmiştir. Ayrıca İbn Sînâ’nın, hastalıkların tedavisinde mübarek sıvıda yer alan bu maddeler arasında en çok kükürdü, sonra cıvayı ve en az da yakutu kullandığı belirlenmiştir.

Tıp ilmi ile ilgili genel konuları ele aldığı birinci cildin birinci bahsinde İbn Sînâ ilk olarak tıbbın tanımını yaparak konusunu açıklar. Sonra insan ve diğer canlıların ilk temel öğelerini yani

⁵² Uzun, “Akşemseddin Hayatı, Eserleri Hakkında Bazı Meseleler”, 12.

⁵³ Hasan Hüseyin Bircan, “İbn Sînâ’nın İslam Düşüncesi İçindeki Yeri ve Önemi”, *Muhafazakar Düşünce Dergisi* 12/45-46 (2015), 12.

⁵⁴ Talip Demir, “İbn Sina (1037)”, *İslam Medeniyetinde Bilim Öncüleri* 9, ed. Zehra Gençel Efe, (İstanbul: Mana Yayınları, 2021), 75.

⁵⁵ Arslan Terzioğlu, “İbn Sina, Tıp”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/321.

⁵⁶ Zehra Gençel Efe, *İslam Tıp Tarihi Gelişimi ve Kaynakları* (Ankara: Çizgi Kitabevi, 2019), 38.

⁵⁷ Demir, İbn Sina (1037), 77.

⁵⁸ George Sarton, “İbn-Sina: Hekim, Bilgin ve Filozof (980-1037)”, çev. Remzi Demir, *Felsefe Dünyası*, 13 (1994), 83.

unsurlarını (toprak-hava-su-ateş) açıklayarak mizaç konusuna geçiş yapar. Bu konu başlığı altında mizaçları tanımladıktan sonra dengeli-dengesiz mizaçlar, ilaçlar ve mizaçlar, organların mizaçları ile yaş ve cinsiyetin mizaçlarını ele alır. Daha sonra bu bölümde hıtlar, organların doğası ve çeşitleri, kemikler, kaslar, sinirler, arterler (atardamarlar), venler (toplardamarlar), kuvvetler ve işlevlerini açıklar. İlk cildin ikinci bahsine hastalıkların genel tanımını yaparak başlar; genel ve özel sebeplerini vererek devam eder. Ayrıca işaretler ve arazlar, nabız ve idrara da bu bahiste değinir. Üçüncü bahiste sağlığın nasıl korunacağına, ölümün kaçınılmaz olduğuna, çocuk bakımının nasıl olması gerektiğine, bebeğin beslenmesine, çocuk hastalıklarına, gelişimini tamamlamış bir yetişkinin beslenme rejimine ve yaşlılıkta bakım ve beslenmeye yer ayırır. Birinci cildin son bahsi olan dördüncü bahiste ise hastalığın tedavisine giriş yaparak ilaç tedavisi ve ilaçların niteliklerini anlatır.

Birinci cildin son bahsinde geçen kükürt ve cıva kavramları çalışmamız açısından önem arz etmektedir. Akşemseddin'in *Mâddetü'l-hayât* isimli eserinde en baştan itibaren geçen kükürt maddesine *el-Kanun fi't-tıb'* da çok sonraları rastlamaktayız. İlk defa sayfa 165'de rastladığımız kükürt için İbn Sînâ "*Güney ülkelerinin iklim özellikleri, yaz mevsiminkilere benzer. Su ekseriya tuzludur ve kükürt içerir*" demektedir. Kükürtle ilgili daha sonra sayfa 171'de "*Örneğin kükürt potansiyel olarak sıcaktır, çünkü o sıcaklık meydana getirerek yanmaya hazırdır*" ve sayfa 185-186'da yer alan ilaçlı banyolar başlığı altında "*Suyun tipine göre tasnif edilir ve böylece azotlu kükürtlü, deniz suyu ile alkalimli veya tuzlu olabilir*" ibarelerine rastlanmaktadır. İbn Sînâ kükürt içeren banyoların sinirleri, spazmatik, ağrılı ve kıvrandıran acıları yatıştırdığını yazar. Yine çibana, kronik ülsere, yuvarlak kurda, vitiligoya, cüzzama, eklem yerleri şişlerine, karaciğer şişlerine ve iltihaplı yaralara iyi geleceğini belirtir. Akşemseddin'in her derde şifa olacağını söylediği, içeriğinde kükürt barındıran mübarek sıvı da vitiligoya, vücutta ağrı ve sızıya, cüzzama ve akıntılı yaralara iyi gelmekteydi. Buradan bu iki önemli hekimin kükürdün faydalı olacağı hastalıkları bildiği ve benzer hastalıkların tedavisinde kullandıkları sonucuna ulaşılmaktadır.

Cıva kavramı ise *el-Kanun fi't-tıb'* da kükürttten de sonra sayfa 384-385'de müshillerin genel açıklamaları başlığı altında geçmektedir. İbn Sînâ bu kısımda bazı müshillerin zehirli olduğunu söylemiş ve birçok örnek vermiştir. Vermiş olduğu zehirli müshil örneklerinden birisi de beyaz olmayan ve normal görünmeyen sarı turbid yani cıva sülfattır. İbn Sînâ'nun cıva ile ilgili verdiği bu tarz bir bilgiye ise *Mâddetü'l-hayât'* ta rastlanmamaktadır.

İbn Sînâ *el-Kanun fi't-tıb'* ın ikinci cildinde ise alfabetik bir sıra ile sıralanmış basit ilaçları anlatmıştır. Bu ilaçların bazılarının içeriğinde mübarek sıvıda da yer alan zibak (cıva) ile kibritle (kükürt) yer almaktadır. Fakat yakut bulunmamaktadır. Bu ciltte cıvaya; sayfa 227-228'de ve zincefr başlığı altında 232, talk, mika başlığı altında 296, mumya başlığı altında 397. sayfalarda rastlanmaktadır. Kükürdün ise zibak başlığı altında sayfa 227'de, 230'da, zift (karasakız) başlığı altında 235'de, 328 ve 329'da son olarak turp başlığı altında 504'de geçtiği görülmüştür. Ayrıca sayfa 396 ve 387'de kükürdün, kükürtlü su olarak geçtiği tespit edilmiştir.

Eserin üçüncü cildinde baştan aşağıya organ hastalıkları ele alınmıştır. Çalışmamızda çevirisinden faydalandığımız Esin Kâhya üçüncü cildi iki kitap olacak şekilde yayınlamıştır. Buna göre üçüncü cildin birinci kitabında cıva maddesine; tedavinin yasaları, soğuk göz iltihaplarının tedavisi, göz kapağı şişleri ve gözün iç köşesi şişleri, gözün maviliği, göz

kapaklarının yapışkanlığı, kulakta olan tıkanıklık ve benzeri şikâyetlerin tedavisi, kulak kökünde olan şişler, nefesin kokması ve diş eti yaraları başlıklarında rastlanmaktadır. İbn Sînâ, göz kapağı şişleri ve gözün iç köşesi şişlerinin tedavisi ile kulakta olan tıkanıklık ve benzeri şikâyetlerin tedavisinde civanın kırmızı olması gerektiğini belirtmiştir. Burada dikkat çeken nokta içeriğinde cıva bulunan mâddetü'l-hayâtında göz ağrısına, ağız kokusuna ve kulağın tıkalı olmasına şifa olmasıdır.

Kükürt maddesine ise felç ve zihin zaafı, göz iltihabının nezle ile ortak tedavisi, göz kapağında bit, kulağa dışarıdan haşere girmesi ve kulakta kurt oluşması, insan dışında oluşan delik, yırtık oluşturan kurt, soğuk göz iltihapları ile boğazlarda arız olan şişlerin tedavisi başlıkları altında rastlanmaktadır. Mâddetü'l-hayât da göz ağrısı, diş ağrısı, dişlerde sarı ve başka renk lekeler, boğaz ağrısı veya kurbağacık hastalığı (ağız tabanı kisti), nezle gibi hastalıklara iyi gelmekteydi. Yapmış olduğumuz bu karşılaştırmalar bizi İbn Sînâ'nın ve ondan dört asır sonra yaşayan Akşemseddin'in cıva ve kükürdü, farklı reçetelerle de olsa aradan geçen zamana rağmen benzer hastalıkların tedavisinde kullandıkları sonucuna ulaştırmaktadır.

Üçüncü cildin ikinci kitabında cıvaya, cıva arsenik karışımı olarak penis ve testis yaraları ve onun makattaki başlangıcı başlığında yer verilmiştir. Kükürde de karaciğerdeki katı şişler, beden ve zihin zafiyeti, karında sıvı birikmesi, yırtık ve fıtık, safravi sarılık, dalağın katılaşması, dalaktaki yel ve iltihaplanma, eklem ağrıları-nikris ve siyatik ağrılar, ekstremitte paralizisi ve hareket kabiliyetinin kaybedilmesi gibi hastalıkların tedavisinde yer verilmiştir. Bu hastalıkların dışında dizanteri için kullanılan ilaçlar, kötü akıntı ilaçları ve kadından ayrılması gereken maddelerin atılması başlıkları altında kükürdün kullanıldığı tespit edilmiştir. Ayrıca tedavilerde yanmamış kükürt ve sarı kükürt gibi kükürdün değişik şekillerinin kullanıldığı görülmüştür. Yukarıda belirttiğimiz üzere Akşemseddin de mübarek sıvı ile İbn Sînâ'nın yıllar öncesinde tedavi ettiği yukarıdaki hastalıklarla benzer hastalıkları tedavi etmiştir. Örneğin bu ciltte geçen hastalıklarla benzer olarak Akşemseddin karında asit (sıvı) birikme rahatsızlığı ve vücutta ağrı ve sızı için içerisinde kükürt ve civanın yer aldığı mübarek sıvıyı kullanmıştır. Aralarındaki fark Akşemseddin'in mübarek sıvının tüm hastalıklara iyi geleceğini söylemesidir.

Genel hastalıkların anlatıldığı dördüncü ciltte kükürde; balgami olan gece ve gündüz humması, dört günde bir gelen ve batratus denilen nöbet, midede donmuş süt, uçuk, dariya benzer uçuk, sıracı, kanser, cüzzam, lentigo, kanama, kokmuş ve kötü yaralar, derin yaralar, sinirlerin irinli yaraları ve açıklıkları, sinirlerle bağlantılı hastalıklar, akrep sokması ile oluşan hastalıklar, saçkıran ve yılanlık, huzaz (liken) ve kuru uyuz, vurma izi (morarma ve siyah izler) ve deride, dudaklarda, el ve ayak derisinde görülen çatlaklar gibi hastalıkların tedavisinde yer verilmiştir. Yine bu hastalıkların tedavisi dışında; dışarıdan uygulanarak çıbanı açan ilaçlar, ısırık üzerine uygulanacak sıvı ilaçlar, cüzzama iyi gelen "deri yüzen macun" tarifi, bütün böceklerin kovulması, canlıların uzaklaştırılması, sivrisinek ve tahtakurusunun uzaklaştırılması, saç beyazlatanlar, deride renk değişimi sağlayarak rengi kırmızılaştıran ve hoş bir parlaklık veren şeyler, çillerin tedavisi, beden, kol ve bacaklarla ilgili durumlar ve ziynet kısmının tamamlanması başlıkları altında da kükürde rastlanmaktadır. İbn Sînâ, diğer ciltlerde de rastladığımız üzere bu ciltte kükürdün sarı kükürt, beyaz kükürt, yeşil kükürt gibi değişik çeşitlerini de reçetelerinde kullanmıştır. Ayrıca bazı yerlerde kükürt suyu ve kükürt macunu olarak kükürdü kullandığı görülmüştür. Akşemseddin ise mâddetü'l-hayâtta kükürdün çeşitlerini kullanmamış sadece

kükürt ifadesine yer vermiştir. Fakat tıpkı İbn Sînâ gibi yüzdeki çilin tedavisinde, cüzzamın (lepra) tedavisinde, akıntılı yaraların tedavisinde, ateşli hummanın tedavisinde, saçkıran ve kıl çıkmama tedavisinde reçeteleri farklı da olsa içerisinde kükürdün yer aldığı mâddetü'l-hayâtı kullanmıştır.

Dördüncü ciltte cıvaya kanser hakkındaki bölümde ve derin yaraların tedavisinde rastlanmaktadır ki bu tedavilerde yukarıda geçtiği üzere kükürt de kullanılmaktaydı. Bunun dışında cıva; balgami şişler, kireç ve arsenik zehirlenmesi, uçuk, uyuz, kaşıntılı döküntü ve kellik gibi hastalıkların tedavileri ile çilleri tamamen yok eden tedavide kullanılmıştır. Ayrıca bu ciltte “Madeni ve Diğerlerinden Yapılan Donmuş Zehirler Hakkında Açıklama” başlığı altında cıva zehirlenmesine ve tedavisine yer verilmiştir. Dördüncü cildin 547. sayfasında uçuşun tedavisinde geçen cıva toprağı ise cıvanın farklı bir çeşidi olarak karşımıza çıkmaktadır. Akşemseddin’de mâddetü'l-hayât ile bu hastalıklara benzeyen, yüzde çil, deri mantarı, akıntılı yara, saçkıran ve kıl çıkmama hastalıklarını tedavi etmiştir.

el-Kânûn fi't-tıbb'ın beşinci ve son cildine geldiğimizde İbn Sînâ bu ciltte gerek kendisinin bulunduğu gerekse kendisinden önceki hekimler tarafından bulunan drogların içeriğini ve tarifini vermiştir. Bazı drogların neye iyi geldiğini özellikle belirtmiştir. Mübarek sıvının içeriğinden farklı olarak İbn Sînâ'nın verdiği reçetelerde çok fazla madde bulunmaktadır. Çeşitli hastalıklara şifa olan bu droglar arasında mübarek sıvıda yer alan kükürt, cıva ve yakutun yer aldığı ilaçlar ise şunlardır:

1) Tiryâk-ı azira: İbn Sînâ bu ilaca yönelik iki reçete vermiştir. Beşinci cildin on üç ve on dördüncü sayfalarında bulunan ilk reçetede tarçın, karanfil, afyon, şarap gibi birçok maddenin yanı sıra kükürttten 128 gr bulunmaktadır. İkinci reçetede ise yine birçok maddenin yanında kükürttten bu sefer 120 gr bulunmaktadır.

2) eş-Şeylisa: İbn Sînâ bu ilacın iki farklı reçetesini vermiştir. Beşinci cildin on sekiz ve on dokuzuncu sayfalarında geçen ilk reçetede kuşkonmaz, beyaz tere kökü, altın tozu gibi birçok maddenin yanında kükürt de bulunmaktadır. Ancak İbn Sînâ bu reçetede 7 gr olacak şekilde kükürdün sarı veya kırmızı olması gerektiğini söylemiştir. Beşinci cildin yirminci sayfasında yer alan ikinci reçete de ise yine birçok maddenin yanı sıra kükürt de yer almaktadır. Bu reçeteye göre kükürt sarı olmalı ve 7 gr kullanılmalıdır.

İbn Sînâ beşinci cildin on yedi ve on sekizinci sayfalarında yer aldığına göre bu tarifin yararının hekimler tarafından onaylandığını belirtmiştir. Kendisinin ise dil hastalıklarının dışında bir yararını tespit edemediğini söylemiştir. Hekimlerin şeylisanın farklı çeşitlerinin, unutkanlığa, vücut ağrılarına, dilin gevşekliğine, saraya ve bunların dışında bazı hastalıklara iyi geldiğini söylemiştir. Bu ilacın iyi geldiği hastalıklardan olan unutkanlık ve vücut ağrılarına mübarek sıvının da iyi geldiği yapılan karşılaştırılma neticesinde görülmüştür.

3) Aristun-ı kebir: Beşinci cildin otuz üç ve otuz dördüncü sayfalarında yer alan bu ilaçta yine birçok maddenin yanında kükürttten 17,5 gr bulunmaktadır. İçeriği veren İbn Sînâ ilacın nasıl hazırlanacağını da tarif etmiş ve ilacın vücut soğukluğuna, kulunç, karın ağrısı, uterus ve düzensiz olup dört günde bir gelen nöbetlere iyi geleceğini söylemiştir.

4) Aristunu's-sagir: İbn Sina beşinci cildin otuz dördüncü sayfasında yer alan ve 11 maddeden oluşan bu ilacın, Aristunu'l-kebir'in iyi geldiği tüm hastalıklara iyi geldiğini söylemiştir. 11 maddenin arasında yer alan kükürttten ise bu reçetede 30 gr bulunmaktadır.

5) Macun-ı esved-i selim: Beşinci cildin otuz altı ve otuz yedinci sayfalarında yer alan bu reçetede 140 gr kükürt bulunmaktadır. Kükürdün yanında birçok maddenin de kullanıldığı bu macun tutkulu aşka, kara safraya, paralize, manyaklığa ve bütün soğuk hastalıklara iyi gelmektedir.

6) Devâü'l-kibrit: Kibrit anlam olarak zaten kükürt demektir. Beşinci cildin kırk iki ve kırk üçüncü sayfalarında geçtiğine göre reçetede 28 gr kükürt bulunmaktadır. Bunun yanı sıra ilaçta banotu tohumları, safran, beyaz biber, Çin tarçını filizlerinin dışında maddeler de bulunmaktadır. İlaç en son balla karıştırılarak 6 ay bekletilmektedir. Dozu ise hastanın yaşına göre ayarlanmaktadır. İbn Sînâ bu ilacın yılan ve akrep sokmasına, zararlı ilaçların zehirlerine karşı iyi geldiğini, idrar söktürücü olduğunu, taşın atılmasını sağladığını söylemiştir. Ayrıca ateşli hastalık, 4 günde bir gelen nöbet, kronik öksürük, nefes darlığı ve kan tükürme gibi şikâyetlere iyi geldiğini söylemiştir. Burada mübarek sıvı ile bu ilacın iyi geldiği hastalıklar arasında birebir ortak nokta bulunamasa da iki ilacın da ateşli hastalığa şifa olduğu ve idrar yolundaki taşa iyi geldiği sonucuna ulaşabiliriz.

7) el-Kaftarganü'l-ekber: Beşinci cildin kırk dört ve kırk altıncı sayfalarında yer alan bu Hint ilacında birçok madde ile birlikte 100 gr kükürt bulunmaktadır. İlacın yapılışı detaylı bir şekilde açıklanmıştır. 6 aylık beklemeden sonra hazır olan ilacın düşüğü engellediği, bütün kadın hastalıklarına ve adet ağrılarına iyi geldiği belirtilmiştir. Ancak yapılan karşılaştırmada mübarek sıvının iyi geldiği söylenen 31 hastalık arasında buna benzer bir hastalığın yer almadığı görülmüştür. Aralarındaki tek ortak nokta ilaçların içeriğinde bulunan kükürttür.

8) el-Kaftarganü'l-asgar: Bu ilaç ile mübarek sıvı arasında içerisinde yer alan kükürttten başka ortak nokta bulunamamıştır. Çünkü beşinci cildin kırk beş ve kırk altıncı sayfalarında ilacın sadece içeriğinde yer alan maddeler verilip nasıl hazırlanacağı söylenmiştir. Buna göre bu ilaçta 3,5 gr deniz kükürdü yer almaktadır.

9) el-Kalkalanicü'l-asgar: Bu ilaçta mübarek sıvının içeriği ile ortak olarak cıva bulunmaktadır. Ancak beşinci cildin kırk sekizinci sayfasında sadece cıva olarak değil "beyaz termiye (müshil olarak kullanılır, cıva sülfid) 210 gram" olarak ilacın tarifinde yer almaktadır. Beşinci cildin kırk yedinci sayfasında ise bu ilacın su toplamasına, karaciğer ağrısına, tıkanıklıklara, sarılığa ve soğuk apselere iyi geldiği söylenmiştir. Mâddetü'l-hayât da kulağın tıkalı olmasına ve karında asit (sıvı) birikme rahatsızlığına iyi gelmekteydi. İki ilacın tıkanıklık ve su toplaması yani sıvı birikimine iyi gelmesi tam bir benzerlik arz etmese de bu tarz hastalıklara iyi gelmeleri ortak nokta olarak dikkatleri çekmektedir.

10) Macunü'l-yakut: Beşinci cildin kırk dokuz ve ellinci sayfalarında yer alan bu macunun tarifinde mübarek sıvı ile ortak olarak yakut kullanılmaktadır. Yakuttan İbn Sînâ'nın vermiş olduğu tarifte 4,5 gr bulunmaktadır. İbn Sînâ tarifte özellikle kırmızı yakut parçalarının kullanıldığını söylemiştir. Bunun dışında yeşim taşı, altın, gümüş, kakule, sümbül gibi birçok madde de macunun içeriğinde yer almaktadır. Nasıl yapıldığı ise detaylı bir şekilde anlatmıştır.

İbn Sînâ macunun anlatımına bizim tarafımızdan yapıldı diyerek başlamaktadır. Sonrasında onu diğer hekimlerin dediği şekilde ve kurallara uygun olarak denediğini söylemektedir. Daha sonra macunun yararlarını saymaktadır. Buna göre bu macun; melankoliye, depresyona, kalp zaafına ve ritim bozukluğuna, kronik hastalıklara, beyine, karaciğere, özellikle de dalak ile ilgili hastalıklara, koliğe, eklem ağrıları ve kronik ateşe iyi gelmektedir. Bu macunun iyi geldiği hastalıklar ile mübarek sıvının iyi geldiği hastalıklar arasında benzerlikler bulunmaktadır. Öyle ki mübarek sıvı da vücutta ağrı ve sızıya, sıtma ve ateşli hummaya, kalpte ağrı veya sancıya ve depresyona iyi gelmekteydi.

11) İbn Hubeyre Tarafından Yapılan Piller: Bu ilaçta mübarek sıvı ile ortak olarak cıva bulunmaktadır. Cıva, beşinci ciltte sayfa 152'de yer alan tarifte 1,5 gr beyaz türbit kökü yani cıva sülfid tozu olarak geçmektedir. Bu ilacın sarı safraya, gazlara, basur memelerine, olgunlaşmamış flegmaya ve kaşıntıya iyi geldiği belirtilmiştir. Mâddetü'l-hayât'ında basura iyi geldiği önceki sayfalarda belirtilmiştir.

12) Merhemü'l-merkun (Kermes Böceği): Beşinci ciltte sayfa 174'de yer alan bu merhemde içerisinde 10,5 gr kükürt ve 7 gr cıva bulunmaktadır. Bunun dışında merhemde yer alan maddelere örnek olarak kermes böceği, çöğen otu zamkı ve zift örnek verilebilir. Mübarek sıvının bazı deri hastalıklarına iyi geldiği öncesinde belirtilmiştir. Merhemü'l-merkun da makat ağrıları ve bir deri hastalığı olan egzamaya iyi gelmektedir. İbn Sînâ'nın vermiş olduğu merhem ile mübarek sıvı arasındaki benzerliğin deri hastalıklarına iyi gelmesi olduğu görülmektedir. Ayrıca bu merhemde dikkat çeken diğer bir nokta, mübarek sıvıda yer alan iki maddenin de bu merhemde yer almasıdır.

13) Merhem (Ebucehil Karpuzu İçi): Beşinci ciltte sayfa 177'de yer almaktadır. Ebucehil karpuzu ile hazırlandığı, yararının bir önceki ilaç ile aynı olduğu ve nasıl uygulanacağı belirtilmiştir. Merhemde içerisinde 21 gr kükürt bulunmaktadır. 5/176'da "Bir merhem "olarak geçen ve içerisinde kükürt bulunmayan önceki ilaç ise midenin şiddetli zaafına ve karaciğer zaafına, mide ve karaciğer sertliğine ve hepatik diyareye iyi gelmektedir. Mâddetü'l-hayâtın iyi geldiği belirtilen otuz bir hastalık ile bu merhemde iyi geldiği belirtilen hastalıklar arasında ise bir benzerlik bulunmamaktadır.

14) Eşsiz Göz İlacı: Bu başlık altında iki reçete verilmiştir. Beşinci cildin 201 ve 202. sayfalarında yer alan ikinci reçetede 3,5 gr cıva bulunmaktadır İbn Sînâ ikinci reçetenin tarifini detaylıca açıklamış ve korneanın yoğunlaşmasına çok iyi geldiğini belirtmiştir. Mâddetü'l-hayât ise göz rahatsızlıklarından benzer olarak göz ağrısına iyi gelmekteydi.

15) Güçlü Emme Kabiliyeti Olan İlaç: Beşinci ciltte sayfa 228'de yer almaktadır. Faydalı ve başarılı bir ilaç olduğu belirtilerek delillere, kronik hastalıklara ve dalak hastalıklarına iyi geldiği söylenmiştir. İçerisinde 450 gr yanmamış kükürt bulunmaktadır. Mâddetü'l-hayât ile arasındaki benzerlik reçetede yer alan kükürten dolaydır.

16) Siyatik İçin Bir İlaç: Etkin olarak ağrıyı azalttığı belirtilmiştir. Beşinci ciltte sayfa 238'de yer alan bu ilacın içeriğinde iki kısım zift, bir kısım yanmamış kükürt bulunmaktadır. Mübarek sıvı ile arasındaki benzerlik içeriklerinde bulunan kükürten dolaydır.

17) Saç Dökülmesi İçin Sürülen İlaç Formülasyonu: Beşinci ciltte sayfa 238'de ve sekizinci makalede yer almaktadır. Birçok maddenin yanı sıra içerisinde 4,5 gr yanmamış kükürt bulunmaktadır. Mâddetü'l-hayâtın her ne kadar bütün hastalıklara şifa olduğu söylense de saç dökülmesine iyi geldiği söylenmemiştir. Fakat net bir benzerlik olmasa da mâddetü'l-hayâtın kıl çıkmama durumuna yani kıl çıkartmaya iyi geldiği bilinmektedir.

Yukarıda belirtilen ve beşinci ciltte yer alıp mübarek sıvı ile ortak içeriğe sahip 17 ilaçta İbn Sînâ'nın en çok kükürdü kullandığı görülmüştür. Yakut bir yerde kullanılırken cıvaya ise dört ilacın içeriğinde rastlanmıştır. Mâddetü'l-hayât'ın içeriğinde yer alan maddelerin birden fazla olacak şekilde (cıva ve kükürt) bir ilaçta kullanıma sadece Merhemü'l-merkun (Kermes Böceği) ilacında rastlanmıştır. Verilen ilaçların iyi geldiği hastalıklar ile mâddetü'l-hayât'ın iyi geldiği hastalıklar karşılaştırıldığında ise bazen net bazen de net olamayan benzerlikler tespit edilmiştir. Ancak içeriğinde ortak maddeler bulunsa bile verilen droglar ile iyi geldikleri hastalıklar arasında hiçbir şekilde benzerliğin olmadığı durumlar da görülmüştür.

Sonuç

Dünya üzerinde hem kanser gibi geçmişten gelen hem de koronavirüs gibi yeni ortaya çıkan pek çok hastalık bulunmaktadır. Bu hastalıkların bazıları artık günümüzde çok kolay tedavi edilebilirken bazıları hâlâ tedavi edilememekte ve tıp ilminde çare aranmaya devam edilmektedir. Yaşadığımız doğa ise mucizelerle dolu olup bitkiler, mantarlar, taşlar ve madenler insanların hastalıklarına şifa olmaktadır. Bu nedenle günümüzde olduğu gibi asırlar öncesinde de hekimler doğadan, yaşadıkları çağın hastalıklarının tedavisi için faydalanmış ve çeşitli droglar hazırlamışlardır. Doğada yer alan kükürt, cıva ve yakutu kullanarak geçmişte hastalıklara karşı ilaç üreten hekimler arasında yer alan İbn Sînâ ve ondan dört asır sonra yaşayan Akşemseddin ise İslam tıp tarihinde önemlerini hâlâ korumaya devam etmektedir.

Akşemseddin, eseri ile aynı adı taşıyan ve içeriğinde temel olarak yakut taşı, kükürt ve cıvayı barındıran mâddetü'l-hayât'ın 2000 çeşit hastalığa şifa olduğunu söylemiştir. Burada iki ihtimal karşımıza çıkmaktadır. İlk ihtimal onun vermiş olduğu sayı ile kesretten kinaye yaparak bu üç önemli ve güçlü maddenin bir araya gelmesiyle daha etkili olacağını anlatmak istemesidir. Çünkü eserinde, mübarek sıvının iyi geldiğini söylediği sadece otuz bir hastalığa ve reçetesine yer vermiştir. Bir diğer ihtimal mübarek sıvının sadece eserde geçen otuz bir hastalık üzerinde denendiği için reçetesinin verilmiş olmasıdır. Geriye kalan 1969 hastalık üzerinde mübarek sıvı denenmediği için reçetesi eserde yer almamıştır.

Akşemseddin'in her türlü hastalığa şifa olacağını söylediği mâddetü'l-hayâtın içeriğinde yer alan maddeler aslında asırlar öncesinde hekimler tarafından hastalıkların tedavisinde kullanılmaktaydı. Akşemseddin bunu eserinin giriş kısmında yakut, cıva ve kükürdü açıklarken belirtmiştir. Nitekim bu maddelerden özellikle kükürdü asırlar öncesinde çok sık kullanan hekimlerden birisi de çalışmamıza konu olan *el-Kanun fi't-tıb'ın* müellifi İbn Sînâ'dır.

İbn Sînâ hacimli bir eser olan *el-Kanun fi't-tıb'ın* birçok yerinde kükürt maddesine yer vermiştir. Cıvayı da yer yer kullanmıştır fakat yakuta çok fazla yer vermemiştir. Bunun nedeni büyük ihtimalle faydaları o dönemde bilinse dahi günümüzde hâlâ çok pahalı ve değerli bir taş olan yakutun, geçmişte de aynı öneme sahip olmasından dolayı ilaç yapımında elde etmenin zor

olmasından kaynaklanmaktadır. Bunun dışında İbn Sînâ'nın cıvayı kükürde göre daha az kullanmasının sebebi ise cıvanın ağır ve zehirli bir metal olmasından kaynaklanmış olmalıdır.

Bütün bu bilgilerin yanında tüm hastalıklara şifa olduğu söylenen mâddetü'l-hayât'ın iyi geldiği hastalıklar ile *el-Kanun fi't-tıbb*'da kükürt, cıva ve yakutun geçtiği bölümlerde yer alan hastalıklar arasında önemli benzerlikler görülmektedir. Bu benzerlik özellikle cüzzam, kellik gibi deri hastalıklarında ve vücut ağrıları ile ilgili hastalıkların tedavisinde dikkatleri çekmektedir. Bu bizi Akşemseddin'den asırlar öncesinde yaşayan hekimlerin benzer hastalıklar için aynı maddeleri kullandığı sonucuna götürmektedir.

Akşemseddin'den sonra mâddetü'l-hayât yeterince gündeme gelmemiştir. Bu nedenle Akşemseddin'in her derde şifa olacağını söylediği ve içeriğinde önemli maddeler bulunan mâddetü'l-hayât 'ın günümüz gelişen tıp ilmi teknolojisi ile araştırılması ve bu üç maddenin bir araya geldiğinde nelere faydalı olacağını tespit edilmesi gerekmektedir. Çünkü bu maddeleri ayrı olarak ve farklı reçeteler ile benzer hastalıkların tedavisinde birçok hekim gibi tıp tarihinin Batı'da çığır açan hekimi İbn Sînâ da sıklıkla kullanmıştır.

KAYNAKÇA

- Akşemseddin. *Mâddetü'l-hayât*. çev. Zülküf Perdecî. İstanbul: H Yayınları, 1. Basım. 2020.
- Alper, Ömer Mahir. "İbn Sina, Eserleri". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/337-345. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Ateş, Süleyman. "Akşemseddin (792-863/1390-1459)". *Kur'an Mesajı: İlmi Araştırmalar Dergisi* 2/16-17-18 (1999), 17-57.
- Azamat, Nihat. "Hacı Bayrâm-ı Velî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 14/442-447. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Baltacı, Cahid. "Akşemseddin ve Yetiştirdiği İlim Çevresi". *Akşemseddin Sempozyumu Bildirileri*, 21-26. 1990.
- Bircan, Hasan Hüseyin. İbn Sînâ'nın İslam Düşüncesi İçindeki Yeri ve Önemi, *Muhafazakar Düşünce Dergisi* 12/45-46 (2015),11-40.
- Çetin, Hasan Ali. *Akşemseddin'in Mâddetü'l-Hâyat Adlı Eseri (İnceleme-Metin-Dizin-Tıpkıbasım)* İstanbul: Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Türk Dili Bilim Dalı, Doktora Tezi,2016.
- Demir, Talip. " İbn Sina (1037)". *İslam Medeniyetinde Bilim Öncüleri* 9. ed. Zehra Gençel Efe. 75-79. İstanbul: Mana Yayınları, 2021.
- Erünsal, İsmail. "Hüseyin Enisi ve Menakıb-ı Akşemseddin'i". *Diyanet İlmi Dergi (Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi)* 11/3 (1972), 172-175.
- Gençel Efe, Zehra. *İslam Tıp Tarihi Gelişimi ve Kaynakları*. Konya: Çizgi Kitabevi, 2019.
- Gölcük, Şerafeddin. "Akşemseddin Mehmet B. Hamza 792-863/1390-1459". *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/7 (Ağustos 1997), 11-16.
- İbn-i Sînâ. *El-Kânûn Fi't-Tıbb*. çev. Esin Kâhya. (5 cilt) Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayını, 3. Basım. 2018.
- Kahya, Esin "Zehrâvî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/189-191. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Kahya, Esin. "Hipokrat". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 18/ 119-121. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Kaya, Mahmut "Râzî, Ebû Bekir". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 34/479-485. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.

- Kissling, Hans Joachim. "Akşemseddin: Bizans'ın Son Zamanlarında Yaşamış Bir Türk Veli". çev. Ramazan Ekinci, *Sûfi Araştırmaları* 2/4 (2011), 83-95.
- Köprülü, Orhan F. - Uzun, Mustafa İsmet. "Akşemseddin". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 299-302. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.
- Kutluer, İlhan. "Câlînûs", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/32-34. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Nalbantoğlu, Muhiddin. "Akşemseddin'in Hayatı ve Eserleri", *I. Akşemseddin Sempozyumu*, 10-12. Göynük-Bolu: Özyılmaz Matbaası, 1989.
- Öngören, Reşat. "Zeynüddin el-Hâfi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/375-377. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Özönder, Hasan. "Akşemseddin'in Türbesi ve Vakıfları", *Akşemseddin Hazretleri Vakfı Akşemseddin Sempozyumu Bildirileri*. 117-131. 1990.
- Pormann, Peter E. "Tıp". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 41/91-101. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Sarı, Nil. "Osmanlı Dönemi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 41/101-111. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Saton, George. "İbn Sina: Hekim, Bilgin ve Filozof (980-1037)". çev. Remzi Demir. *Felsefe Dünyası* 13 (1994), 78-87.
- Terzioğlu, Arslan. "Altuncuzâde", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2/544. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.
- Terzioğlu, Arslan. "Tıp" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/321-336. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Uzun, Mustafa. "Akşemseddin Hayatı, Eserleri Hakkında Bazı Meseleler". *Akşemseddin Sempozyumu Bildirileri*. 7-16. 1990.
- Yıldırım, Nuran. "Sabuncuoğlu Şerefeddin". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/358-359. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Yıldız, Muhammed Ali. "Akşemseddin'in Hayatı, Eserleri ve Divanından Örnekler". *III. Uluslararası Hacı Bayram-ı Veli Sempozyumu Bildiriler Kitabı*. ed. Vahit Göktaş vd. 181-199. Ankara: İlahiyat Yayınları, 2018.
- Yıldız, Muhammed Ali. "Akşemseddin'in Eserlerine Genel Bir Bakış". *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/9 (Ocak 2016), 212-225.
- Yıldız, Muhammed Ali. *Akşemseddin Mehmed Bin Hamza'nın Hayatı, Risaletü'n-Nuriyye ve Maâmâtü'l Eoliya Adlı Eserlerinin İçeriğinin İncelenmesi*. Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008.
- Yücel, Ayşe. *Akşemseddin'in Eserlerinin Dinî-Tasavvufî Açından Tahlili*. Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1994.

**Darüşşifa İslam Tıp Tarihi Araştırmaları Dergisi/
Darüşşifa Journal Of Islamic Medical History Research**

e-ISSN:2822-4949

(Haziran / June2024) 3/1

**Osmanlı'da 19. Yüzyılda Yurtdışına Öğrenci Gönderilmesi Bağlamında
Modernleşme**

Modernization in the Context of Sending Students Abroad in the 19th Century in the
Ottoman

NAZİME ÖZGÜR TAMDOĞAN

MEB Fen Bilimleri Öğretmeni, Felsefe, Bilim Tarihi Ana Bilim Dalı, Ankara, Türkiye
MEB Science Teacher, Department of Philosophy, History of Science, Ankara, Türkiye

nazimetamdogan@gmail.com

orcid.org/ 0000-0003-1116-656X

MAKALE BİLGİSİ / ARTICLE

INFORMATION

Makale Türü/Article Types: Araştırma Makalesi/ Research Article

Geliş Tarihi /Received: 3 Mayıs 2024

Kabul Tarihi/Accepted: 27 Haziran 2024

Yayın Tarihi/Published: 30 Haziran 2024

ATIF/ CITE AS

Özgür Tamdoğan, Nazime, "Osmanlı'da 19. Yüzyılda Yurtdışına Öğrenci Gönderilmesi Bağlamında Modernleşme" Darüşşifa İslam Tıp Tarihi Araştırmaları Dergisi, (June/Haziran 2024) 3/1,

Bu makale Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisans (CC BY-NC) ile lisanslanmıştır.

This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0

International License (CC BY-NC).

İNTİHAL/PLAGIARISM

Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

This article has been reviewed by at least two referees and scanned via plagiarism software.

Modernization in the Context of Sending Students Abroad in the 19th Century in the Ottoman

Abstract

In the Ottoman Empire, since the end of the 16th century, the necessity of carrying out some reforms inside and changing the perspective towards the outside world has been understood due to the deterioration of madrasas, the departure of the ulama from public life, the loss of land of the state and the deterioration of the economic situation of the people. Thus, it is aimed to catch up with the development of modern science of Europe. In line with this goal, it was first tried to establish contact with the West through Western experts were brought to the country. However, since it was realized that bringing experts from abroad was insufficient for the hoped-for development and the Ottoman Empire needed a permanent teaching staff in the newly established schools, it was decided to send students to Europe as a state policy. Students were sent not only for a military education, but also for studying in fields such as agriculture, mining, painting, chemistry, engineering, agriculture, civil engineering, leather, photography, architecture. According to the available numerical data; a total of 407 people were sent from the Ottoman Empire to Western countries in the 19th century. About $\frac{3}{4}$ of them are Muslims and $\frac{1}{4}$ are non-Muslims. 290 people went to France, 67 people went to the UK, 34 people went to Austria, 10 people went to Germany and 6 people went to Belgium. The fact that the number of students sent has increased year-on-year is a clear proof of the importance that the state attaches to sending students abroad, especially during the Tanzimat process. The Ottoman Empire not only sent students abroad in order to keep up with the scientific developments of the period, but also opened Ottoman schools in France as a preparation for Europe and colleges and universities in order to strengthen the foreign language infrastructure of the students sent to Europe and to make them more successful in their education all over the world. The courses given in these schools can be summarized as French, History, Geography, Trigonometry, Statics, Basic Physics, Chemistry, Geometry, Algebra, Basic Astronomy, and etc. Students who were sent to Europe and got to know the scientific and cultural aspects of the West through their education here have entered a civil service position where they can use their knowledge when they return. They were placed in important positions in the state administration as sephir, governor, grand vizier, and in military and civilian schools as teachers or officers. Among the students sent to Europe in the 19th century, important names such as Selim Sâbit Efendi, Ali Rıza Bey, İsmail Hakkı Çelebi, Mehmed Sirâceddin, Chemist Derviş (Pasha) made innovations in the Ottoman Empire with the education they received, and the introduction of new disciplines into the Ottoman education system. Since the Ottoman practice of sending students to Europe in the 19th century included many different components, it is not possible to evaluate it from each perspective in a single article. In this research, the number of students sent from the Ottoman Empire to Europe in the 19th century, their distribution by years, their fields of education, the percentage of students studying in physical sciences (medicine, physics, chemistry, biology, veterinary medicine) and their employment areas when they returned home were evaluated. In addition, short biographies of a few people selected by the researcher for their Works that constitute the first examples of positive sciences that entered the Ottoman Empire are given. The aim here is; In the context of modernization, to ensure recognition of the students sent abroad by the Ottoman Empire in the 19th century,

especially those who studied science and made contributions to science, and to shed light on studies to be carried out in the fields of science and history of science.

Keywords

Education in the Ottoman Empire, 19. Century, Westernization, Sending Students Abroad, Basic Sciences, Sciences.

Osmanlı'da 19.Yüzyılda Yurtdışına Öğrenci Gönderilmesi Bağlamında Modernleşme

Öz

Osmanlı İmparatorluğu'nda 16. yüzyıl sonlarından itibaren medreselerin bozulması, ulemanın toplumsal hayattan uzaklaşması, devletin toprak kaybetmesi ve halkın ekonomik durumunun kötüleşmesi nedenleriyle birtakım ıslahatlar yapılması ve dış dünyaya bakış açısının değiştirilmesi gerektiği anlaşılmış ve Avrupa'daki modern bilimde yaşanan gelişmelere yetişilmesi hedeflenmiştir. Bu hedef doğrultusunda, önce elçiler yoluyla Batı ile irtibat sağlanmaya çalışılmış ve Batılı uzmanlar ülkeye getirilmiştir. Ancak yurtdışından uzman getirmenin ümit edilen gelişme için yetersiz olduğunun fark edilmesi ve Osmanlı'nın yeni usul okullarında daimî bir öğretim kadrosuna ihtiyaç duyulmasından ötürü Avrupa'ya devlet politikası olarak öğrenci gönderilmesine karar verilmiştir. Sadece askerî bir eğitim için değil, ayrıca tıp, ziraat, madencilik, resim, kimya, teknikerlik, sivil mühendislik, dericilik, fotoğrafçılık, mimari gibi alanlarda tahsil görmeleri için de öğrenciler gönderilmiştir. Ulaşılabilen sayısal verilere göre 19. yüzyılda Osmanlı'dan Batı ülkelerine toplamda 407 kişi gönderilmiştir. Bunların yaklaşık $\frac{3}{4}$ 'ü Müslüman, $\frac{1}{4}$ 'ü gayrimüslimdir. 290 kişi Fransa'ya, 67 kişi İngiltere'ye, 34 kişi Avusturya'ya, 10 kişi Almanya'ya ve 6 kişi de Belçika'ya gitmiştir. Gönderilen öğrencilerin sayısında yıldan yıla artış olması, özellikle Tanzimat süreciyle beraber devletin yurt dışına öğrenci göndermeye verdiği önemin açık bir ispatıdır.

Osmanlı İmparatorluğu dönemin bilimsel gelişmelerine ayak uydurabilmek amacıyla sadece yurtdışına öğrenci göndermekle kalmamış, ayrıca Avrupa'ya gönderilen öğrencilerin yabancı dil alt yapısının sağlamlaştırılması ve yurtdışındaki eğitim hayatlarında daha başarılı olmaları adına Avrupa'nın yükseköğretim ve üniversitelerine hazırlık niteliğinde Fransa'da Osmanlı okulları açmıştır. Bu okullarda verilen dersler; Fransızca, tarih, coğrafya, trigonometri, statik, temel fizik ve kimya, geometri, cebir, temel astronomi, savaş teknikleri ve istihkâm olarak özetlenebilir. Avrupa'ya gönderilen ve buradaki eğitimleriyle Batı'nın bilimsel ve kültürel yönlerini tanımış olan öğrenciler, döndüklerinde bu birikimlerini kullanabilecekleri bir devlet hizmeti görevine girmişlerdir. Askerî ve sivil mekteplerde muallim, orduda subay, elçiliklerde sefir, eyaletlerde vali ve sarayda sadrazam olmak gibi devlet yönetiminde önemli vazifelere getirilmişlerdir. 19. yüzyılda Avrupa'ya gönderilen öğrenciler arasında Selim Sâbit Efendi, Ali Rıza Bey, İsmail Hakkı Çelebi, Mehmed Sirâceddin, Kimyager Derviş (Paşa) gibi önemli isimler, aldıkları eğitim sonucunda Osmanlı'da yeniliklere imza atmaları, modern tıp alanı başta olmak üzere yeni bilim dallarının Osmanlı eğitim sistemine girişini sağlamaları ve eserler yazmaları gibi özellikleriyle göze çarpmaktadır.

Osmanlı'nın 19. yüzyılda Avrupa'ya öğrenci gönderme uygulamasının birçok farklı bileşeni ihtiva etmesinden ötürü bu makalede her açıdan irdelenmesi mümkün değildir. Bu araştırmada 19. yüzyılda Osmanlı'dan Avrupa'ya gönderilen öğrencilerin sayısı, yıllara göre dağılımı, eğitim aldıkları alanlar, fennî

bilimlerde (tıp, fizik, kimya, biyoloji, veterinerlik) eğitim gören öğrenci yüzdesi ve yurda dönüşte istihdâm alanları incelenmiştir. Ayrıca Osmanlı'ya yeni giriş yapan müspet bilimlerdeki ilk örnekleri oluşturan çalışmaları sebebiyle araştırmacı tarafından seçilmiş birkaç kişinin kısa biyografisi verilmiştir. Burada amaç; modernleşme bağlamında Osmanlı'nın 19. yüzyılda yurtdışına gönderdiği öğrencilerden özellikle fen bilimlerinde eğitim alanlar ve fen bilimlerine katkısı olan kişilerin tanınmasını sağlamak, fen bilimleri ve bilim tarihi alanlarında yapılacak çalışmalara ışık tutmaktır.

Anahtar Kelimeler

Osmanlı'da Eğitim, 19. Yüzyıl Batılılaşma, Yurtdışına Öğrenci Gönderme, Temel Bilimler, Fen Bilimleri.

Giriş

Medreselerin bozulması, ulemanın genel anlamda fenden uzaklaşarak yalnızca dini konularda tartışıyor olması, Avrupalıların pozitif bilimlerdeki ilerleyişinin yeterince takip edilememesi ve teknik alandaki yetersizlikle savaşlarda yenilgiler yaşanması gibi hususlar, Garp bilim ve tekniğinin memleketimize sokulmasını icap ettiren sebeplerdi (Tirfil, 2022, s.33; Kurttaş, 2019, s.402; İnalçık, 2016, s.215; İnalçık, 1980, s.287-310). Özellikle 1770 yılında Ruslar'ın Osmanlı donanmasını Çeşme'de yakması üzerine donanmanın zayıflığındaki temel sebebin teknik yetersizlik olduğu anlaşılmış, 1773'te gemi mühendisi yetiştirilmesi amacıyla *Mühendishâne-i Bahri-î Hümayûn* açılmıştır. Ardından 1792'de *Humbarahane ve Lağımçı Ocağı* kurulmuş, 1795'te ise *Mühendishâne-i Berrî-i Hümayûn* açılarak süratle Avrupa'nın bilim ve tekniğine yaklaşma çabası içine girilmiştir. Böylece Osmanlı İmparatorluğu'nda ilk defa yüksek matematik ve modern temel bilimler okutulmaya başlanmıştır.

Osmanlı modernleşmesinin kurumsallaşması 19. yüzyılda Tanzimat Dönemi reformlarıyla birlikte gerçekleşmiştir. Batılılaşma ya da Muasırlaşma olarak da adlandırılan bu süreç, içtimai, siyasi, ekonomik, askerî, mimari, eğitimsel ve felsefi alanlarda İmparatorluğun topyekûn modernleşmesi olarak nitelendirilmektedir. Her ne kadar 18. yüzyıldan itibaren Batı'nın bilim ve teknoloji bakımından daha ileride olduğu kabul edilse ve Batı'ya elçi gönderilerek incelemeler yapılmış olsa da ulemanın ve Eski Düzen (Geleneççilik) taraftarlarının Yeni Düzenin (Yenilikçilik) gerekliliğine tam manasıyla inanması ve Batılılaşma usulü yeniliklerin hız kazanması ancak 19. yüzyılda gerçekleşmiştir.

19. yüzyılda yenileşme sürecinde yaptıkları ıslahatlar ve modernleşme çabalarıyla III. Selim, II. Mahmud, Sultan Abdülmecid, Sultan Abdülaziz ve II. Abdülhamit gibi padişahlar iz bırakmıştır. Öncelikle III. Selim döneminde *Nizâm-ı Cedîd* uygulamasının

başlaması, saraydan ve yurtdışından getirtilen kitaplar ve âletlerin mühendishaneye kazandırılması, müspet bilimlere olan eğilimin artmasıyla Batı'dan eserlerin çevrilmesi sayesinde özellikle askerî, teknik, bilim ve eğitim alanlarında modernleşme süreci başlamıştır. Ardından II. Mahmut'un Yeniçeri Ocağı'nı lağvetmesi, modern devlet kurumlarını açması ve Batı'ya öğrenci göndermesi ile hızlanan modernleşme adımları, II. Abdülhamit döneminde Avrupa tekniğiyle çalışan pek çok devlet kurumu, fabrika ve okulların faaliyete başlaması, Avrupa'ya gönderilen öğrencilerin eğitim almaları istenilen alanların ve okulların çeşitliliğinin artması gibi faaliyetlerle doruğa ulaşmıştır. Örneğin II. Abdülhâmit döneminde *Sanâyi-i Nefise, Orman ve Maâdin Mektebi, Ziraât Mektebi, Dârü'l-Muallimât* gibi yeni usul yüksek eğitim veren okullar açılmış ve Bahriye Mektebinde gerekli olan ıslahatlar konusunda İngiltere'ye danışılmış, hocalık yapmaları için uzmanlar istenmiştir. Bunlara ek olarak Almanya'dan demiryolları yapımı için mühendis ve teknikerler getirtilmiş, Batı eğitim sisteminden ayrı bir sistem ve zihniyette olan öğrencileri yetiştirmek için yerli ve ecnebi hocalar oldukça gayret göstermişlerdir (Erdem, 1986, s. I-IV).

Osmanlı'ya getirtilen ecnebi uzmanların çoğu, savaş çıktığında asker olarak ülkelerine katkıda bulunmalarının gerekmesi, Osmanlı yönetimi ile ülkelerinin politik uyumsuzluk içerisinde olması, aileleriyle uzun süreli ayrılıklar yaşanması, coğrafi koşullara, insanlara ve Osmanlı toplumsal düzenine alışamaması gibi hususlardan ötürü İmparatorlukta uzun süre kalamamışlardır (Şimşek, 2006, s.150; Uluçay&Kartekin, 1958, s. 22). Devlet ricâli, ecnebi uzman getirtmenin kalıcı bir yenilik süreci oluşturamayacağını fark edince Avrupa'nın ilim ve tekniğini bizzat oraya giderek öğrenen, dönüşte devletine hizmet edecek kişiler seçip onlardan faydalanmayı uygun görmüştür. Böylece Osmanlı modernleşmesinin öncü politikalarından biri olarak yurtdışına öğrenci gönderilmesiyle Avrupa'nın bilim ve tekniği Osmanlı'ya taşınmıştır.

Osmanlı'nın 19. yüzyılda Avrupa'ya öğrenci gönderme uygulaması birçok farklı bileşeni ihtiva ettiği içinbu makalede bütünüyle irdelenmesi mümkün değildir. Araştırmamızda 19. yüzyılda Avrupa'ya gönderilen öğrenci sayısı ve yıllara göre dağılımı, öğrencilerin eğitim aldıkları alanlar, fennî bilimlerde (tıp, fizik, kimya, biyoloji, veterinerlik) eğitim gören öğrenciler, yurda dönüşte istihdam edildikleri alanlar ve özellikle Osmanlı'ya yeni giren müspet bilimlerde ilk çalışmaları yaptıklarından dolayı seçilmiş birkaç önemli kişinin kısa biyografisi verilmiştir. Bu çalışmada modernleşme bağlamında Osmanlı'nın 19. yüzyılda yurtdışına gönderdiği öğrencilerden özellikle fen

bilimlerinde eğitim alan ve Osmanlı'nın fen bilimlerindeki gelişmesine katkı sağlayan kişilerin tanınması, fen ve tarih alanlarında yapılacak yeni çalışmalara ışık tutulması amaçlanmıştır.

1. Osmanlı'da Modernleşme ve Yurtdışına Öğrenci Gönderme Olgusu

Modernlik; en geniş manasıyla ekonomik, siyasal ve kültürel değişimleri oluşturan karmaşık süreçlerle birlikte yeni bir toplum düzeninin ortaya çıkışıdır (Swingewood, 1998, s.9). Modernleşme de sosyal açıdan çağın gereklerini özümseme ve kullanma biçimleri olarak adlandırılmaktadır (Şallı, 2017, s.56). Tarihi bir kavram olarak modernleşme; ekonomik büyüme ve sanayileşme, fikirlerde bilimselleşme, bilimsel ve teknik bilginin yaygınlaşmasıdır (Rustow, 1968).

Modernleşmenin Batı ayağı, 16.-18. yüzyıllar arasında Avrupalı insanların modern hayatla tanışmasını ve 20. yüzyılda olağanüstü başarıların sergilenmesi ile tüm dünyaya yayılmasını kapsar. Avrupa'da önce Aydınlanma Çağı ile büyük bir sosyokültürel değişim yaşanmış, ardından Sanayi Devrimi ve Fransız Devrimi ile endüstrileşme hızla ilerlemiştir.

Osmanlı modernleşmesi de aynı şekilde mevcut yapının iyileştirilmesi ve sağlamlaştırılması amacıyla başlamıştır. Özellikle 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ulemanın sosyal ve içtimai yapıdan uzaklaşmaya başlaması, toprak sisteminin bozulması, vergi düzenlemelerinde değişimler, halkın sosyo-ekonomik düzeyinde farklılaşmalar ve askerî teknolojide geri kalmışlık gibi sebeplerin zuhur etmesiyle toplumsal, iktisadî, idarî, askerî, ilmî ve eğitim alanlarında dönüşüm ve değişimin gerekli olduğu hissedilmeye başlamıştır (İnalçık, 1980, s.85). Tanzimat dönemiyle birlikte mahallî yönetimlerin oluşumu, Islahat Fermanıyla ortaya çıkan vatandaşlık kavramı, Batı ülkeleriyle yapılan ekonomik anlaşmalar ve pazar ekonomisinin Osmanlı toplumuna girişi gibi etkenler, toplumda değişim ihtiyacını oluşturan ana faktörlerdir (Toygar, 2013, s.79). Böylece toplumsal bir dönüşüm yaşanmış ve Osmanlı modernleşmesinin temel dinamikleri oluşmuştur (Karpat, 2010, s.167). Halkın Batı tarzı modernleşme isteğine tipik bir örnek;*Mecmûa-i Fünûn* dergisi ve bunun gibi ulusal yayınlarda ulûm, fünûn ve sanayi vesilesiyle toplumlardaki bireylerin müreffeh seviyeye ulaştırılmasının ancak medeniyet ve medenileşme arzusu ile olabileceğinin savlanmasıdır (Çetinsaya, 2001, s.56).

2. Batılılaşmaya Yöneliş ve Batı Usulü Modernleşme

Osmanlı İmparatorluğu'nun dış dünyaya yönelik bakış açısını değiştirmesi ve içeride birtakım ıslahatlar yapma gerekliliği, 1699'da yapılan Karlofça Antlaşması ile 1718'deki Pasarofça Antlaşması'ndan sonra belirgin şekilde anlaşılmıştır. Bunun üzerine III. Ahmet tarafından Batı'nın önemli merkezlerine elçiler gönderilmiştir. 18. yüzyıl Avrupa'sının sosyal, kültürel ve askerî yapısı hakkında bilgi sahibi olan elçiler vasıtasıyla önceleri Osmanlı'da eski kurumların yenilenmesi şeklinde anlaşılan ıslahat fikirleri yerini Batı usullerini edinme anlayışına bırakmış ve toplumun her alanında Batı usulü modernleşme faaliyetleri başlamıştır. Bu nedenle 18. yüzyıl başı Osmanlı'da modernleşmenin başlangıç tarihi olarak anılmaktadır (Berkes, 2003, s.42).

1726 yılında İbrahim Müteferrika tarafından devlet yönetiminin desteği alınarak ilk devlet matbaasının kurulmasıyla zaman içerisinde basılı eser sayısının artması, III. Ahmet döneminde ilk kez askerlik ve kumanda bilgileri içeren Batılı kaynakların Türkçeye tercüme edilmesi yenileşme dönemi hareketlerine örnektir. Ayrıca I. Mahmut devrinde Osmanlı-Fransa ilişkilerinde yakınlaşma ve Fransız usulü eğitim sisteminin Osmanlı'ya girişi, 1775'te I. Abdülhamit'in emriyle denizcilik alanında bir matematik okulunun-diğer deyişle ilk Mühendishanenin- Baron de Tott nezaretinde açılmasıyla özellikle matematik ve istihkâm alanlarında Batı tekniği ve bilgilerinin Osmanlı'ya aktarılmaya başlaması gibi durumlar, Osmanlı'nın Batı bilimiyle ilk resmî temasına ve İmparatorluktaki Batıcılık temayülüne örnek olarak verilebilir (Tanpınar, 1997, s.48; Kaçar, 1996, s.154; Beydilli, 1995, s.23).

3. III. Selim Dönemi

19. yüzyıl Osmanlı modernleşmesi III. Selim'in tahta çıkışıyla başlatılabilir. III. Selim tahta geçtiğinde cepheden gelen mağlubiyet haberleri üzerine bürokrasi ve ilmiye sınıfından toplam 22 farklı kişiden devlet düzeni hakkında lâyhalar istemiştir (Karal, 1999, s.35). Bu lâyihalarda ifade edilen gelenekçi ve yenilikçi görüşlerin arasında orta bir yol seçmiş (Berkes, 2003, s.92) ve topyekûn bir yenilik yapılması isteğiyle Fransa ve İsveç'ten yeni mühendisler getirtmiştir. Mühendishaneye ve öğrencilerine çok ehemmiyet vermiş ve yeni okulların işleyişiyle ilgili de bir Kanunname yayınlanmasını emretmiştir. Bu Kanunnameye göre, Mühendishanelere alınan hocaların donanımlı olmaları ve Fransızca dilini bilmeleri şart koşulmuştur. Nâdir sayıda ailenin Batı dillerini bildiği zamanlarda Mühendishane hocalarının çoğu meslekleriyle ilgili kitapları Batı dillerinden Türkçeye çevirerek öğrencilerinin kullanmaları için hazırlamıştır. Bu

dönemde yabancı dilden çeviri yapanların terfi ettirilmesi, hocaların (profesör) ve halifelerinin (öğretim üyesi) dönemlerine göre iyi maaş almaları gibi teşvikler yapılmış ve kaliteli hocaların mekteplerde eğitim vermesi sağlanmıştır (Beydilli, 2009, s.421; Erdem, 1986, s. IV). III. Selim'in yaptığı yenilikler; Avrupa talim usulünü benimsemiş yeni bir askerî birlik kurulması ile Avrupa'nın sanayi, sanat, ilim ve teknik alanlardaki gelişmelerine Osmanlı Devleti'nin ortak edilmesi amacıyla yeni bir düzen kurulması, yani Nizâm-ı Cedîd uygulaması şeklindedir (Çataltepe, 1999, s.241). Bu dönemde Londra, Paris, Viyana gibi Avrupa'nın önde gelen merkezlerine elçiler ve Batı dillerini öğrenmeye memur gençler gönderilmiştir. Bu gençlerin yazdıkları sefaretnamelerden faydalanılarak reformlar oluşturulmuştur. Padişahın yabancı dil eğitimini teşvik eden bu tutumu, batı dilleri öğrenmeye hevesli genç sayısında artış sağlamıştır (Tanpınar, 1997, s.60). 1793'te Londra'ya ilk daimî elçi olarak gönderilen Yusuf Âgâh Efendi'nin yanında dil öğrenmesi için iki öğrencinin gönderilmesi, Tıp Okulu'nun kurucusu olan Mustafa Behçet Efendi'nin yükseköğrenim için İtalya'ya gönderilmesi gibi misaller, yurtdışına öğrenci gönderme sürecinin hızlanarak devam ettiğinin birer göstergesidir(Çelik, 2018, s.44).

4. Batılı Bilginin Osmanlı'daki Serüveni

Baron de Tott gibi alanında uzman yabancı subayların Mühendishâne-i Bahrî-i Hümayûn'da ve orduda yapılmasını tavsiye ettiği yeniliklerle birlikte, Batı kaynaklı bilgi Osmanlı okullarına girmeye başlamıştır. Batı bilim ve tekniğinin takibe alınmasıyla Avrupa dillerine hâkim, bilimsel gelişmeleri izleyip çeviriler yapan ve öğrencilere Batı okulları programlarına paralel nitelikte eğitim veren hocaların sayısı artmıştır. Tâ mânîzâde Hüseyin Rıfkı Efendi'nin *Öklid Geometrisi*'ni tercüme ederek yazdığı eserinin o dönemde Avrupa'da yazılmış kitaplar arasından en mükemmeli olarak görülmesi, Hoca İshak Efendi'nin Arapça, Latince, Fransızca'nın dahil olduğu yedi dili çok iyi öğrenerek Batı dillerinden birçok eseri Türkçeye çevirmesi ve o zamana değin Türkçede karşılığı olmayan riyazî ve fennî terimleri eserlerinde ve derslerinde işlemesi gibi durumlar, Batı bilimlerinden haberdar bir Osmanlı ulûm cemaatinin varlığını ispatlar niteliktedir (Erdem, 1986, s.26-28).

Yenileşme sürecinde, 19. yüzyıldan itibaren idarede ve bürokraside tam anlamıyla bir zihniyet dönüşümü olmuştur. Osmanlı'ya davet edilen yabancı eğitimci, asker ve mühendis gibi seçkinlerin görüşleri doğrultusunda imparatorlukta her seviyede okullar ve kütüphaneler açılması ve yüksek düzeyde eğitim-öğretim kurumlarının artırılması

görüşleri gündeme gelmiştir (Kenan, 2010, s.136). Ardından II. Mahmut'un 1824 yılında ilân ettiği ferman ile Osmanlılarda eğitim-öğretim alanında ilk ıslahatlar başlamıştır. Bu fermana göre dinin emrine uyararak her Müslüman ilim öğrenmeli, çocuklarını mekteplere göndermeli ve eğitim alan kişi geçimini sağlayacak bir işle meşgul olmalıdır. Fermana uymayanlara da bazı cezalar verileceği belirtilmiştir. Böylece çocuklarını okula göndermeyen, usta yanına veren ailelerin etkisiyle oluşan eğitim aksaklıkları giderilmeye çalışılmıştır (Demir, 2015, s.439; Soydan&Tüncel, 2013, s.118). II. Mahmut Batı'dan gelen bilimsel bilginin Osmanlı bilimi ve eğitiminde ne denli önemli olduğunu bilmektedir. Bunun örneğini 1827'de Tıphane-i Âmire'nin açılışında yaptığı konuşmada da görebiliriz:

"...Tıp öğretimi Fransızca olarak yapılacaktır. Bunun neden yabancı dille yapılacağını soracaksınız...Geçmişte bizde de tıp bilimleri üzerine birçok Arapça kitap yazılmıştır. Hatta Avrupalılar bu kitapları kendi dillerine çevirerek onlardan çok şey öğrenmişlerdi. Birçok yıldan beri İslam okullarında bu kitaplar ilgi konusu olmaktan çıktıkları, bunları bilenlerin sayısı azaldığı için artık kullanılmaz olmuşlardır. Şimdi, tıbbi kendi dilimize çevirmek için yeniden bu kitaplara dönmek, yıllar alacak uzun bir iştir. Hâlbuki bir yandan ordumuz ve halkımız için iyi yetişmiş doktorlara, öte yandan tıp bilimlerinin kendi dilimize kazandırılmasına acele ihtiyacımız vardır. Bu yüzden Fransızca öğrenmenizi istemekten maksadım, tıbbi öğrenmeniz ve bu bilimi adım adım kendi dilimize kazandırmaktır...Ancak bu yapıldığı zaman kendi ülkemizde tıp kendi dilimizde okutulur hale gelecektir" (Rıza Tahsin, 1914'ten akt. Berkes, 2003, s.186).

II. Mahmut'un emriyle 1838 yılında *Meclis-i Umûr-ı Nâfia* (Yararlı İşler Meclisi) tarafından hazırlanan eğitim konulu ilk lâyiha da padişahın eğitime yönelik geniş ufkuna bir diğer örnek olarak verilebilir. Bu raporda eğitimin ülkelerin ilerlemesine katkı sağlayan bir unsur olduğu, her çocuğun mutlak surette okula gönderilmesi gerektiği, Osmanlı eğitim sisteminde acil bir reforma ihtiyaç duyulduğu; müfredata fûnûn ve teknik konuların koyulmasının önemi ve Maarif Teşkilâtı kurulması gerektiği ifade edilmiştir (Çetin & Aydos, 2021, s.8; İğüs, 2008, s. 11).

19. yüzyılın ıslahatçı bir diğer padişahı da Sultan Abdülmecit idi. Onun halkın eğitimine önem verilmesi fikrine binaen, 1845'te bürokrat ve askerlerin seçkinlerinden oluşan *Meclis-i Maârif-i Muvakkat* (Geçici Maarif Meclisi) kurulmuştur. Bu kurul, çocukların okuduğu mekteplerde düzenleme yapılması gerektiği ve *Darülfünûn* açılmasının elzem olduğuna dair bir rapor yayımlamıştır. 1857'de *Maârif-i Umûmiye Nezâreti* kurulması ile

eğitim yeniden yapılandırılmaya çalışılmıştır. 1867’de Tanzimat yöneticileri tarafından Osmanlı’ya davet edilen Fransa Milli Eğitim Bakanı *Jean Victor Duruy* Osmanlı eğitim sisteminin gelişmesine yönelik önerilerde bulunmuştur. Ardından 1869’da *Şûrâ-yı Devlet Maârif Dairesi* tarafından Fransız eğitim sistemi örnek alınarak oluşturulmuş *Maârif Nizâm-nâmesinin* yayımlanmasıyla birlikte devletin eğitime ayırdığı bütçe artık yeni açılan Batılı tarzdaki okullara aktarılmaya başlanmıştır. Artık Osmanlı’da Batılılaşma yolunda eğitimin önemi fazlaca hissedilmiştir (Demir, 2015, s.442; İhsanoğlu, 2003, s.371,372; İğüs, 2008, s.10-12).

Osmanlı İmparatorluğu’nda yeni müesseselerin geliştirilmesi için Avrupa’dan uzman getirmek mümkün olsa da yeni açılan kurum ve imalâthanelerin çeşitleri, sayıları ve özellikleri göz önüne alındığında bu uzmanların miktarı ve memlekette kalacakları süre bakımından bu mümkün olmamıştır. 1784’te Mühendishâne-i Bahri-i Hümayûn’a denizcilik, sürat topçuluğu, istihkâmcı yetiştirilmesi için getirtilen Fransız uzmanların 1788’de işleri yarıda bırakarak memleketlerine dönmeleri sonucunda yabancı uzmanlara uzun süreli biçimde bel bağlanmaması gerektiği, daha kalıcı bir çözüm için Avrupa’ya seçkin bir zümre ve nitelikli öğrenciler gönderilmesinin elzem olduğu fikri belirginleşmiştir (Eser, 2005, s.34). Devletin amacı, Avrupa’da yetiştirilen bu kimselerin döndüklerinde teşkilâtta kullanılması ve bilgi ve tecrübelerinden faydalanılmasıdır.

5. Osmanlı’da Yurtdışına Öğrenci Gönderme Tarihçesi

Geçmiş yüzyıllardan beri insanlarda ilim öğrenme maksadıyla memleketi terk edip uzak diyarlara gitmek olgusu var olmuştur. Antik Çağ’da Atina akademisi, Helenistik dönemde Atina, Roma, Bergama, İskenderiye gibi şehirler, İslâm medeniyetinin Altın Çağ’ını yaşadığı 8-12. yüzyıllar arasında Semerkant ve Buhârâ gibi Mâverâünnehir bölgeleri ile Endülüs, Kâhire, Bağdat ve Kûfe gibi kentler ilim, kültür ve sanat eğitimi almak isteyenler için cazip merkezler olmuştur (Gündüz, 2015, s.21). Osmanlı İmparatorluğu devrinde ise Fatih Sultan Mehmet döneminden 16. yüzyıl sonuna kadar, İstanbul’a ilim tahsil etmeye gelen öğrenciler olması, 17. yüzyıldan sonra Avrupa’da *Aydınlanma* ve *Sanayi Devrimi* ile beraber *Paris, Londra, Berlin, Liege, Heidelberg, Münih ve Oxford* gibi Avrupa şehirlerinin dünyanın yeni ilim merkezleri haline gelmesi örnekleri (Kırpık, 2015, s.13; Berkes, 2003, s.39) de bu olguyu desteklemektedir.

Osmanlı’da 19.yüzyılda modernleşme çerçevesinde tam teşekküllü bilimsel eğitim veren okullar kuruluncaya değin bilim ve teknikte ileri Avrupa’ya devlet politikası olarak öğrenci gönderilmesine karar verilmiştir (Gündüz, 2015, s.27). Yurtdışına

gönderilen öğrencilerden, Avrupa medeniyetinin ilerlemesini sağlayan faktörleri ve teknolojide ulaştıkları seviyeyi gözlemlenmeleri ve Osmanlı'da iyileştirme yapılması gereken alanların tespitine katkı sağlamaları beklenmekteydi. Devlet ricâlince, öncelikle toplumsal, eğitimsel ve endüstriyel alanda yenileşme programı belirlenmişti. Bu programın bir ayağı olarak II. Mahmut, 1830 yılında Tıbbiye ve Enderun öğrencilerinden seçilen 150 kişilik öğrenci grubunun Avrupa'ya gönderilmesini emretti. Ancak halktan ve medrese mensuplarından bazı zümrelerin, Batı'ya gönderilen öğrencilerin dinî ve ahlakî yönden bozulacağı yönünde endişelerinin padişaha iletilmesiyle bu fikir resmî olarak uygulanamamıştır (Sezer, 2001, s.688)¹. Devlet eliyle olmasa da 1830'da *Sadrızam Hüsrev Paşa*'nın himâyesinde beş öğrencinin Fransa'ya askerî alanda eğitim yapmak üzere gönderilmesiyle Avrupa'ya ilk kez öğrenci gönderilmiş oldu (Sezer, 2001, s. 689)². Bundan sonraki yıllarda özellikle devletin ihtiyacı olan alanlar başta olmak üzere yeteneklerine, okudukları veya mezun oldukları okuldaki başarılarına göre değerlendirilen öğrenciler Avrupa'ya gönderilmeye devam etmişti. En fazla öğrenci gönderilen dönemler, Tanzimat ve II. Abdülhamit Dönemi olmuştur.

19. yüzyılda en çok öğrenci gönderilen Avrupa şehirleri ise sırasıyla; *Paris, Londra, Viyana, Berlin, Liege*'tir (Çakmak, 2004, s.269; Şişman, 1994, s.965). Avrupa'ya ilk resmî öğrenci gönderimi olan 1834 tarihinden 1875'e kadar Paris'e 190'ı Müslüman, 90'ı gayrimüslim toplam 280 öğrenci gitmiştir. Bu öğrenciler tıp, kimya, askeriye, mühendislik, mekanik, top ve silah imali, litografya, dil bilimleri, ziraat, mimarlık, yol-köprü yapımı, resim, hukuk, fotoğrafçılık, dericilik, matbaacılık, kunduracılık, heykeltıraşlık gibi çeşitli alanlarda eğitim almışlardır.

Osmanlı'nın en çok öğrenci gönderdiği ikinci şehir Londra'dır. 1835 yılından itibaren topçuluk, barut imali, dökümcülük, bahriye ve mühendislik alanlarında çoğunluğu Mühendishaneden seçilen subaylar olmak üzere toplam 67 öğrenci Londra'ya gitmiştir. 1835 yılında Viyana'ya 19'u Harbiye öğrencisi olmak üzere toplam 34 öğrenci, askerî eğitim, mühendislik, tıp ve terzi sanatı tahsili görmek üzere gönderilmiştir. Berlin'e ilki 1839'da sonuncusu ise 1856'da olmak üzere toplamda sekiz öğrenci çoğunlukla

¹ Avrupa'ya öğrenci gönderilmesi tarihi ile ilgili farklı bilgiler mevcuttur. Genel kamı 1830'lardan sonra özellikle de 1834'te olduğu şeklindedir. Ergin, O. (1977). **Türkiye Maarif Tarihi 1-2**, s. 534; Akyüz, Y. (2020). **Türk Eğitim Tarihi**, s.152.

² 1830 yılında gönderilen öğrencilerin masraflarının devlet tarafından mı karşılandığı yoksa Hüsrev Paşa'nın mı karşıladığı konusunda muhtelif bilgiler mevcut olsa da, ilk yıllar (7-8 yıl) Hüsrev Paşa'nın öğrencilerin masraflarını karşıladığı, öğrencilerin başarılarının duyulmasından ve Paşa'nın da devletin Avrupa'ya öğrenci gönderme konusundaki teşvikinden haberdar olmasıyla, devletten öğrencileri için burs talebinde bulunduğu ve padişahın oluruyla bundan sonraki süreçte devlet hazinesinden masrafların karşılandığı bilgisine ulaşıldı. Erol, S. (2018). **İstanbul'dan Paris'e Gönderilen İlk Osmanlı Talebelerinden Edhem Efendi'nin Eğitim Hayatı**, s. 63.

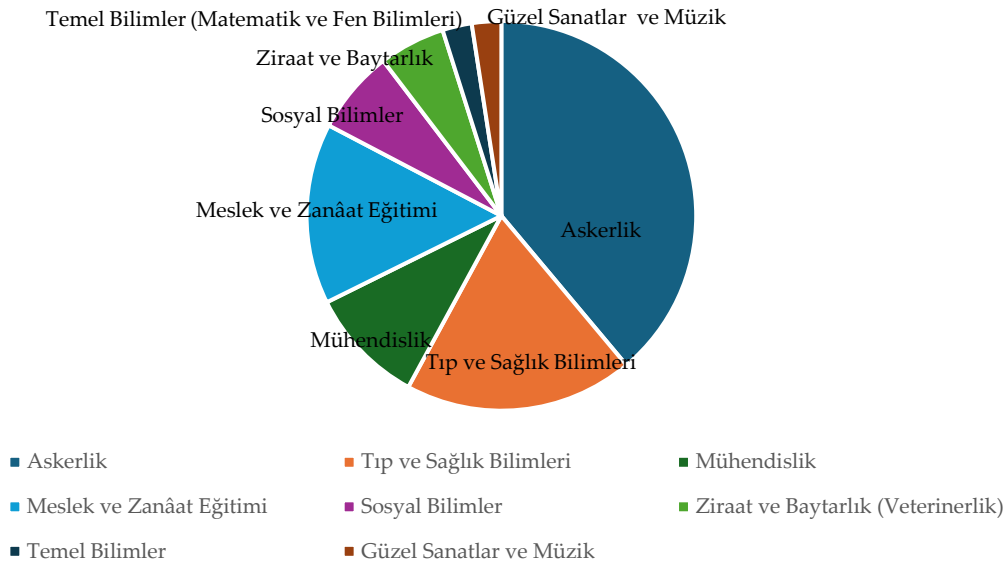
mühendislik eğitimi için gitmiştir. 1854'te Mühendishaneden iki öğrencinin İskoçya'ya gönderildiği bilgisi de kayıtlara geçmiştir.

1870 Fransa-Prusya Savaşı'ndan sonra Fransa'da karışıklıklar olması sebebiyle devlet yönetimi tarafından Fransa'ya öğrenci gönderilmemesi kararı alınmıştır. Bu nedenle yüksek okullardan altı öğrenci seçilerek ilk kez 1870'te Belçika'nın Liege şehrine gönderilmiştir. 1875 ve 1880 arası hem yeterli verim alınamadığı düşüncesi hem de Avrupa'daki savaşlar sebebiyle yurtdışına öğrenci gönderilmesi durdurulmuştur. 1880'den sonra öğrenciler madencilik, ziraat, hukuk, siyaset, telgraf, mimarlık, baytarlık ve güzel sanatlar alanlarında Avrupa'ya gönderilmeye devam etmiştir. 1883'te on iki subay ve altı öğrenci eğitim almak, 1890'da ise *Mekteb-i Tıbbiye*'de dört doktor tıbbi inceleme yapmak maksadıyla Berlin'e gönderilmiştir. 1891'de askerî tahsil için iki kişi Petersburg'a, 1892'de siyaset bilimleri tahsili için bir öğrenci ismi kayıtlarda geçmeyen bir Avrupa şehrine, 1895'te tıbbi bilgilerini artırmak üzere beş doktor Berlin'e ve oradan *Prusya Askerî Tıp Okulu*'na gönderilmişlerdir.

1896'dan itibaren Avrupa'ya öğrenci gönderilmesinden imtina edilmiş, talebelerin yeterince denetiminin yapılamaması ve istenilen seviyede fayda sağlanamaması sebebiyle Osmanlı'da bir Dârü'l-fünûn kurulmasına karar verilmiş, Avrupa'ya öğrenci gönderimi 19. yüzyıl adına böylelikle son bulmuştur (Şişman, 1994, s. 963-971).

Esasında gayrimüslim tebaanın zengin kesimi bütçeleri dahilinde evlatlarını 17. yüzyıldan itibaren *Viyana, Padova, Venedik* gibi eğitimi kaliteli olduğu düşünülen merkezlere tahsil maksadıyla göndermekteydi. Hatta Osmanlı'dan gelen bu kesimden Rum öğrenciler için 1590-1642 yılları arasında Venedik ve Padova'da kolejler açılmıştı (Küçük, 2006, s.395). Batı diline aşina olmalarıyla beraber Batı kültüründen istifade etmiş bu kesim, döndüklerinde Osmanlı Hariciyesinde tercümanlıkta görevlendirilmiş, ayrıca Batı ile kurulan siyasi ve ticari ilişkilerde aracılık etmişlerdi. 1830'lu yıllarda Ermeni tebaadan bir öğrenci ortaöğrenim, iki öğrenci tıp ve mühendislik, iki öğrenci bahriye tahsili için Paris'e, bir öğrenci ise barut imali için Londra'ya gönderilmişti (Erdoğan, 2013, s. 28).

Grafik 1: 19. yüzyılda Avrupa'ya gönderilen öğrencilerin öğrenim alanlarına göre dağılımı

Grafik 1’de görüldüğü üzere, 19. yüzyılda Osmanlı’dan Avrupa’ya gönderilen öğrenciler arasında askerlik ile tıp-sağlık bilimleri eğitimi en büyük paya sahiptir. Bunları sırasıyla meslek ve zanaat eğitimi, mühendislik, sosyal bilimler, ziraat ve baytarlık, temel bilimler, güzel sanatlar ve müzik takip etmektedir. Bu durum Osmanlı’nın en acil ihtiyaç halinde olduğu dallarda öğrencileri yurtdışına gönderdiğini düşündürmektedir. Avrupa’ya gönderilen öğrencilerden 20 kişi temel bilimlerde öğrenim görmüştür. Bu öğrencilerden on biri kimya, ikisi biyoloji (botanik), biri fizik, ikisi kimya ve fizik, biri tabii ilimler (fen bilimleri) ve dördü matematik tahsili görmüştür. Özellikle yurtdışında fen bilimleri alanlarında tahsil görenlerin çoğunluğu Fransa’daki okullarda eğitim almışlardır (Gençoğlu, 2008, s.96).

Öğrenciler Avrupa’ya gönderilirken hem İmparatorluğun o devirde iyi ilişkilerde bulunduğu hem de bilim ve teknolojiye ileri olan ülkeler tercih edilmiştir. Yurtdışına öğrenci gönderilmesi hususunda ilk başlarda öğrenciler Fransa’ya gönderilirken daha sonraları tercih Almanya ve İngiltere şeklinde olmuştur. Öncelikle ülkelerin İstanbul’daki elçileriyle görüşmeler yapılır ve devlet oluru alınır. Daha sonra öğrencilerin eğitim göreceği okulların planlanması yapılır; gidecekleri ülkenin başkentindeki Osmanlı elçileri öğrencilerin himaye edilmesi ve tüm ihtiyaçlarının karşılanmasıyla görevlendirilirdi.

Öğrenci seçiminde çalışkan, azimli ve zeki, dinî ve millî hassasiyetleri olan, ayrıca Enderûn, Harbiye, Bahriye ve Tıbbiye’den mezun öğrenciler olması hususlarına dikkat edilirdi. Bu öğrenciler gelecekte hem Mühendishane ve Harbiye gibi yeni eğitim kurumlarının muallim ihtiyacını karşılamak hem de fabrikalara gerekli teknik uzman yetiştirmek üzere Avrupa’ya gönderilmişlerdir (Sezer, 2001, s. 688; Terzi, 1988, s. 37).

Ayrıca makine teknisyeni, fayans dekorasyoncusu, demircilik, döşemecilik, kuyumculuk, kunduracılık, terzi, gravürcü, halıcı, camcı, ağaç oymacısı, litografyacı, bahçıvan gibi farklı meslek erbapları arasından bu mesleklerde yetkinleşmeleri adına yurtdışında eğitim alması sağlanan kişiler de vardı. Tıpkı mühendis olan ancak yeteneğinin fark edilmesiyle sanat eğitimi alması için Paris, Belçika ve Viyana'ya gönderilen Hüsnü Yusuf örneğinde olduğu gibi sadece askeriye ve mühendislik alanında değil sanat alanlarında da öğrenciler Avrupa'ya gönderilmişti (Cebeci, 2020, s. 50). Öğrencilerden farklı etnik ve dini gruplardan seçilenler olduğu için gittikleri ülkelerde dinî ihtiyaçlarının en güzel şekilde karşılanmasına özen gösterilmesi de bir diğer dikkat edilen husustu. Ermeni bir papazın gayrimüslim öğrencilere, Hoca Tahsin Efendinin ise Müslüman öğrencilere dinî gereksinimleri ve ibadetlerini yapmalarında yardımcı olmaları için Fransa'ya gönderilmeleri bu duruma bir örnektir (Çakmak, 2003, s. 269).

Öğrencilerin Avrupa'ya gönderilmesinde malî süreçte izlenen yol ise yolculuk biletleri, eğitim-öğretimle alakalı okul harcırahı, kırtasiye ücretleri, doktor, ilaç, yemek ve konaklama masraflarının tamamını devletin karşılaması şeklindedir. Devletin sağladığı bu imkânlar karşılığında öğrencilerden beklentisi; başarılı olmaları, öğrendikleri modern bilimlere dair bilgileri memleketlerine döndüklerinde diğer gençlere öğretmeleri ve devletlerine hizmet edecekleri alanlarda fayda sağlamalarıdır. Avrupa'da aldıkları eğitimle Batı'nın bilimsel ve kültürel yönlerini tanımış olan öğrenciler, döndüklerinde bu birikimlerini kullanabilecekleri askerî ve sivil mekteplerde muallim, orduda subay, elçiliklerde sefir, eyaletlerde vali, sarayda sadrazam olarak vazifelendirilmişler ve devlete önemli hizmetlerde bulunmuşlardır. Öte yandan tahsilini yarıda bırakıp dönen, devlet karşıtı siyasi oluşumlara meyleden ve başarısız olan öğrencilerden ise bu masraflar geri alınmıştır (Gençoğlu, 2014, s. 13). Avrupa'da yüksek eğitim alınmadan önce hazırlık olması düşüncesiyle Paris'te açılan *Mekteb-i Osmânî* ile Avrupa'daki öğrencilerin teftişi arttırılmıştır. Gerek bu mektebin müdürlerinden alınan gerek yurtdışındaki elçiliklerin Osmanlı yönetimine sundukları raporlar, Avrupa'ya gönderilen öğrencilerin denetiminin tam manasıyla yapılamadığını ve istenilen düzeyde fayda sağlanamadığını göstermiştir. Bu sebeple 1896'dan itibaren öğrencilerin Avrupa'ya yollanmasından imtina edilmiştir (Ulu, 2014, s. 497; Erdoğan, 2009, s. 60, 115, 127).

Tanzimat Okullarından ve İdari Kurumlardan Yurtdışına Gönderilen Öğrenciler

Avrupa'ya ilk kez öğrenci gönderme süreci 1830'da Sadrazam Hüsrev Paşa'nın himayesinde beş öğrencinin Fransa'ya askerî alanda eğitim yapmak üzere gönderilmesiyle başlasa da resmi tarih 1834'te Mühendishanelerden seçilen bir grup öğrencinin katile halinde Fransa Paris'e gönderilmesiyle başlar. Bu tarihten itibaren özellikle Tophane, Harbiye ve Mühendishaneden çeşitli kriterlere göre seçilen öğrenciler eğitim için başta Paris olmak üzere pek çok Avrupa ülkesine gönderilmiştir.

1830-1840 arasında 77 öğrenci, 1840-1856 arasında 99 öğrenci, 1856-1875 arasında 186 öğrenci ve 1876'dan sonra 45 öğrenci Avrupa'ya yollanmıştır. Ulaşılabilen sayıya göre Batı ülkelerine toplamda 407 kişi gönderilmiştir. Bunların yaklaşık $\frac{3}{4}$ 'ü Müslüman, $\frac{1}{4}$ 'ü gayrimüslimdir. 1896 yılına kadar, 290 kişi Fransa'ya, 67 kişi İngiltere'ye, 34 kişi Avusturya'ya, 10 kişi Almanya'ya ve 6 kişi de Belçika'ya gönderilmiştir. Gönderilen öğrencilerin sayısında yıldan yılan artış olması, özellikle Tanzimat süreciyle beraber devletin yurt dışına öğrenci göndermeye daha çok önem verdiği açık bir ispatıdır (Çakmak, 2003, s. 269; Şişman, 1994, s. 963-971).

1864'e kadar Avrupa'ya gönderilen öğrenciler genel olarak yüksek okul ve üniversite düzeyinde iken bu tarihten sonra orta dereceli okullardan da öğrenciler gönderilmeye başlanmıştır. Öğrencilerin çok erken yaşlarda Avrupa'ya gönderilmesiyle ahlaklarının bozulacağı ve kimlik karmaşası yaşayacaklarına dair endişeler, devlet adamlarının raporlarına yansımıştır (Çolak, 2017, s. 76). Öğrencilerin önce Türkçe, Arapça, Farsça ve İslamî ilimleri esaslıca öğrendikten sonra Avrupa'daki okullara gönderilmelerinin doğru olacağı kanaati güçlü bir şekilde bu raporlarda vurgulanmıştır. Bu nedenlerden ötürü öğrenciler seçilirken özellikle yüksek okul eğitimi seviyesine ulaşmış ve o zamana kadar mekteplerde dinî eğitimini almış, azimli, millî ve manevî duyguları gelişmiş bireyler olmalarına dikkat edilmiştir.

Avrupa'da Açılan Osmanlı İmparatorluğu Okulları

Osmanlı İmparatorluğu merkez yönetimi tarafından Avrupa'da açılan ilk mektep, ortaöğretim kurumu niteliğindeki *Mekteb-i Osmânî*'dir. Bir diğeri, o dönemde Osmanlı eyâleti olan Mısır Hükümeti'nin 30 sene önce Fransa'da açtığı *Mısır Okulu* (*EcoleEgyptienne*)'dur. Ayrıca, Ermeni cemaatin tıpkı Müslümanlar gibi Avrupa'da eğitim görme talepleri neticesinde *Mekteb-i Muradyan* adında bir Osmanlı Okulu daha açılmıştır. Böylece Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'da üç okulu bulunmaktaydı

(Çakmak, 2003, s.267). Bu okulların takibi *Osmanlı Maarifi* tarafından sağlanmıştır. Okullara dair kısa bilgiler aşağıda verilmiştir.

Mekteb-i Osmânî

1857 yılına kadar yurtdışına giden öğrencilerle Osmanlı'nın ilgili ülkedeki elçilikleri ilgilenmekteydi. Öğrencilerin kontrolü vazifesi, elçiliklerin işlerini daha da yoğunlaştırmaktaydı. Ayrıca eğitim süreciyle ilgili hiçbir denetim mekanizması bulunmamaktaydı. Osmanlı'nın Paris elçisi Mehmed Cemil Bey, hem öğrencilerin daha kolay denetlenebilmesi hem de elçiliklerin vazifesinin rahatlatılması talebiyle denetleme komisyonu kurulmasını ve Paris'te öğrencilerin eğitiminin kolaylaştırılacağı bir hazırlık okulu açılmasını önermişti. Bu sebeplerle 1857'de Paris'teki öğrencilerin Fransızca'yı sağlam şekilde öğrenmeleri ve mesleki bilgilerini artırmaları için *Paris Mekteb-i Osmânî*'si açılmıştır (Köse, 2019, s. 241; Ulu, 2014, s. 497). Fransız Maarifine bağlı, Fransız eğitim sistemine ve disiplin kurallarına uygun eğitim yapılan bir ortaöğretim kurumu niteliğindeki bu mektepte eğitim süresi üç yıl olup, ilk sene; basit düzeyde Fransızca gramer, edebiyat ve bilim dersleri, ikinci ve üçüncü senelerde ise daha ileri seviyede Fransızca gramer, tarih, coğrafya, askerlik-savaş, matematik ve doğa dersleri eğitimi verilmiştir. Ayrıca öğrencilere bu derslerin içeriğiyle paralel pratik çalışmalar yaptırılmıştır. 1858-1859, 1861-1862, 1862-1863, 1863-1864 dönemlerinde eğitim-öğretim yapan *Mekteb-i Osmânî*'de; 108 Müslüman ve 24 gayrimüslim olmak üzere toplam 132 öğrenci eğitim almıştır (Şişman, 2004, s.45, 67). Bir başka referansa göre; bu okulda 70 Müslüman, 9 Ermeni, 11 Rum, 4 Bulgar olmak üzere toplam 94 öğrenci³ eğitim görmüştür. Bu mektepte eğitim-öğretim süresi yedi dönemden ibaret olmuştur. Devlet ricâlinde, İstanbul'daki mekteple Avrupa'daki Osmanlı Okulu'nda aynı düzeyde eğitim verildiği, küçük yaştaki öğrenciler yerine daha büyük yaşlarda ve devlet menfaatleri için önem arz eden Tıp ve Mülkiye Mektebi gibi bölümlerden mezun olmuş başarılı öğrencilerin Avrupa'ya gönderilmesi gerektiği ve bu şekilde daha fazla verim alınabileceği düşünceleri belirlemiştir. *Mekteb-i Osmânî* Müdürü'nün okul işleyişindeki aksaklıkları dile getirişi, bir öğrencinin eğitim giderlerinin 400 bin Frank gibi yüksek değerde olması gibi nedenler öğrencilerin artık memleketlerinde eğitim alması yönünde düşüncesini doğurmuştur. Bunlara ek olarak, İstanbul'da yeni usûl yüksek eğitim kurumu olarak Dârü'l-fünûn açılacağı haberi, o dönemde Fransa-Prusya Savaşı

³Mekteb-i Osmanî'de öğrenim gören öğrencilerin sayısı ilgili ihtilâf vardır. **TDV İslâm Ansiklopedisi, 2019** gözden geçirilmiş 3.cilt Ek-2'de bu sayı 94 olarak geçerken, **Şişman, 2004**'tenakt. **Erdoğan, 2009**'da öğrenci sayısı 132 olarak geçmektedir.

nedeniyle Avrupa'da iç karışıklıklar oluşu gibi farklı pek çok etkenler sebebiyle 1863 yılında *Mekteb-î Osmanî*'nin kapatılmasına ve öğrencilerin başka okullara dağıtılmasına karar verilmiştir (Erdoğan, 2009, s. 73; Gündüz, 2015, s. 28). Devlete pahalıya mâl olan *Mekteb-i Osmanî* beklenen sonucu vermediyse de *Galatasaray Mekteb-i Sultânîsinin* kurulmasına zemin hazırlamıştır (Köse, 2019, s. 241).

Mısır Okulu

İç işlerinde serbest dış işlerinde Osmanlı'ya bağlı Mısır'ın valisi *Kavalalı Mehmet Ali Paşa* aydın ve seçkin bir zümre oluşturmak, yapmak istediği ıslahatlarda onlara dayanarak yepyeni bir Mısır inşa etmek isteğiyle yurt dışına öğrenci göndermeyi planlamıştır. Bu niyetle Mısır'dan Avrupa'ya ilk defa 1809'dan başlayarak 1818'e kadar 28 öğrenci gönderilmiştir. Bu öğrenciler İtalya'nın Milano, Roma ve Floransa şehirlerine askerlik, teknik bilgiler, matbaacılık ve mühendislik eğitimi almak üzere gönderilmişlerdir(Ergün, 2015, s. 280)⁴. 1818 yılında sayısı belli olmamakla birlikte, Mısır'dan İngiltere'ye gemi yapımı, kaptanlık ve makine eğitimi için öğrenciler gönderilmiştir. 1826 yılından itibaren Avrupa'da eğitim alması istenen öğrenciler için öncelikli tercih Fransa olup bu yıl 44 öğrenci Paris'e eğitime gönderilmiştir. Mısır'dan Avrupa'ya 1836 yılında 13 öğrenci, 1837-1841 yılları arasında 27 öğrenci, 1844'te 70 öğrenci, 1845'te 2 öğrenci, 1847'de 5 öğrenci, 1848'de 44 öğrenci gönderilmiştir. Öğrenciler Avrupa'da tıp, madencilik, mülki idare, askerlik, denizcilik, makine, topçuluk, silah, istihkâm, marangozluk, matbaa, litografya, kimya, cerrahi, anatomi, doğal tarih ve botanik gibi alanlarda tahsil görmüşlerdir (Akpınar, 2015, s. 5; Bağçeci, 2007, s. 224; Ergin, 1977, s. 281).

Avrupa'ya öğrenci gönderen Mısır, bir taraftan da öğrencilerin eğitiminin daha sağlam bir temele dayandırılması için Paris'te yükseköğretime hazırlık kurumu niteliğinde olan Mısır Okulu (Ecole Egyptienne)'nu açmıştır. Bu okul 1826-1835 yılları arasında Paris'teki Mısırlı öğrencilere eğitim vermiştir. Mısır'dan toplam 291 öğrenci bu vesileyle Paris'e gelmiştir. 1844 yılında Paris'te yeni bir yükseköğretime hazırlık okulu olarak Mısır Askerî Okulu (Ecole Militaire Egyptienne) da açılmış ve 1849 yılına kadar eğitim vermiştir. Her iki okulda okutulan dersler; Fransızca, tarih, coğrafya, trigonometri, statik, temel fizik ve kimya, geometri, cebir, temel astronomi, savaş teknikleri ve istihkâm olarak özetlenebilir (Erdoğan, 2009, s. 76; Şişman, 1994, s. 963).

⁴ Mısır'dan Avrupa'ya öğrenci gönderilen yıl hakkında farklı kaynaklarda farklı bilgiler mevcuttur. **Şişman, 1994** göre bu yıl 1813 olmasına rağmen, **Ergün, 2015**'e ve **Heyworth-Dunne**'denakt. **Gündüz, 2015**'e göre bu yıl 1809'dur.

Paris'te diğeri bir Osmanlı okulu, 1857'de Ermeni öğrencilerin eğitim görmesi için açılan ve masrafları Ermeni cemaati tarafından karşılanan *Mekteb-i Muradyan*'dır. Paris Osmanlı elçiliğince himâye edilen bu okulun müfredatı ve okutulacak kitaplar Osmanlı Maarifi tarafından belirlenmiştir. Bu okulda okutulan dersler; din, Ermeni dili ve edebiyatı, Fransız dili ve edebiyatı, İngiliz dili, ülkeler tarihi, coğrafya, aritmetik, cebir, geometri, mekanik, fizik, tabiat tarihi, jeoloji, felsefe, hukuk, ekonomi, politika, muhasebe, yazı, resim, müzik ve beden dersleridir. 1870 yılında Fransa'da oluşan karışıklıklar sebebiyle bu okul kapatılmış ve öğrenciler Osmanlı'ya geri dönmüştür (Gündüz, 2015, s. 24).

Yurtdışında Eğitim Gören Öğrenciler ve Eserlerinden Bazı Örnekler

19. yüzyılda Avrupa'ya eğitim için gönderilen öğrencilerin demografik yapısı incelendiğinde mektepler ve yüksekokullarda okuyan ya da mezun olmuş öğrencilerin memurlar, paşalar, şehzadeler, farklı dini kesimlerden oluşan karmaşık bir profil oluşturduğu görülmektedir. Avrupa'da özellikle tıp ve sağlık bilimleri, matematik, fizik, kimya, biyoloji gibi temel bilimler alanlarında eğitim alan öğrenciler, memlekete döndüklerinde bilim ve eğitime yaptıkları katkılar nedeniyle devlet nazarında daha fazla öneme haizdir. Meselâ Ahmed Süreyya, Hikmet Emin, Nûri Bey, Abdi Süleyman, Mehmed Nûri (Ural), İsmail Hakkı Çelebi, Ali Rıza, Serope Viçenyen, Mehmed Sirâceddin, Selim Sâbit Efendi, Bonkowski Paşa, Mehmed Şâkir Paşa ve Derviş Mehmed Emin Paşa Avrupa'da eğitim almış ve Osmanlı'nın hem ilmî hem içtimai hayatı için önemli olan bu kişilere örnektir (Gençoğlu, 2014, s. 55- 57; Gençoğlu, 2008, s. 120, 121, 202, 216; Bursalı Mehmed Tâhir, 2000, s. 230; Temizyürek, 1999, s. 20-38; Uluçay&Kartekin, 1958, s. 332). Vatana döndüklerinde kimi Osmanlı'da üniversite düzeyi yüksek eğitim veren modern okullarda muallim, kimi de Türkiye'de ilk defa modern bilim dallarının kurucusu ve devlet kurumlarında bu bilimlerin uygulayıcısı kişiler olmuştur. Bu kişilerden Mazhar Süleyman'ın, Fransız tıp terimlerinin Osmanlıcaya çevrilerek **Osmanlıca Tıp Lügati** oluşturulmasında öncü olması ve Türkiye'de anatomi bilim dalının kurucusu olması hasebiyle hakkında bilgi verilmesi uygun görülmüştür. Bir diğeri önemli simâ Selim Sâbit Efendi'nin İlmiye mezunu olması, yurtdışına fen bilimleri tahsiline gönderilmesi ve yurda dönüşten sonra Türkiye'nin modern eğitim-öğretim sisteminin kurucusu olması bakımından bu çalışmada bahsedilmesi gerekli bulunmuştur. Ayrıca Kimyager Derviş Mehmed Emin Paşa'nın ilk

üniversite Dârü'l-fünûn'da fen bilimleri eğitimleri vermesi, Türkiye'ye çağdaş kimyanın girişini sağlaması ve ilk kimya ders kitabını yazan kişi olmasından mütevellit çalışma kapsamına alınmıştır. Özet olarak bu araştırmada; yurtdışına eğitime gönderilmiş, sağlık bilimleri ve fen bilimleri alanlarında yaptıkları hizmetler ve eserleri dolayısıyla Osmanlı İmparatorluğu'na önemli katkı sağlayanlardan üç önemli şahıs seçilerek kısa biyografileri verilmiştir.

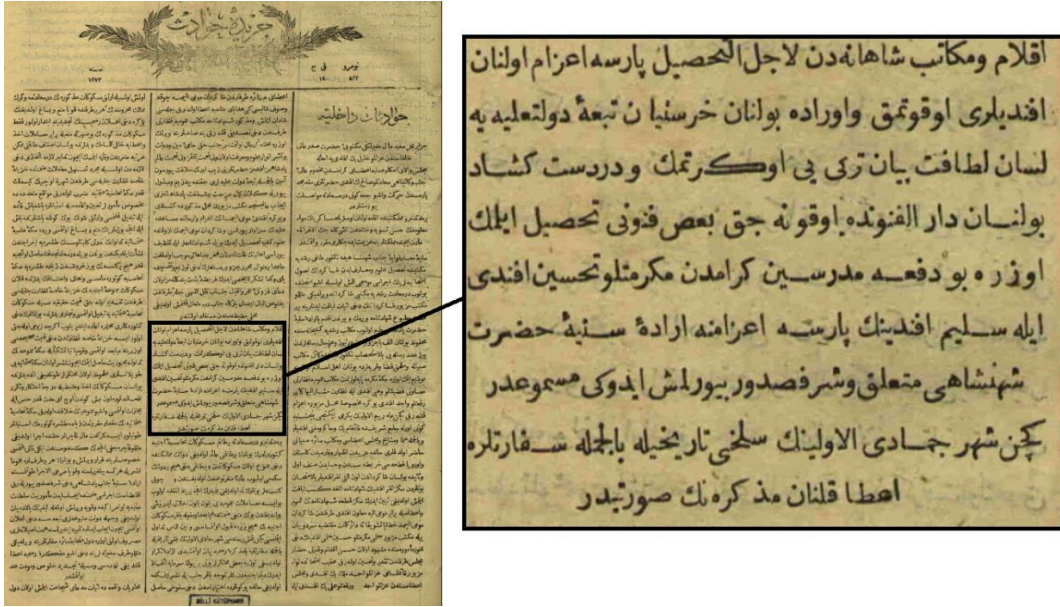
Mazhar Süleyman Paşa (1845-1920)

Mazhar Süleyman (Paşa), *Mülkiye Tıbbiyesi*'nin kurucularından olan ve birçok tıbbî terimin Türkçe karşılıklarını bulan önemli bir hekimdir. *Mekteb-i Tıbbiye*'de 15 sene anatomi öğretiminde bulunduğu için memleketimizde bu dalın kurucusu olarak kabul edilmektedir. *Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye*, *Cemiyet-i Tıbbiye-i Osmânîye* üyelik ve reisliklerinde bulunan, *Hıfz-ı Sıhha-i Umûmiye* ile *Cemiyet-i Tıbbiye-i Şahane* azası olarak seçilen ve askerî rütbesi ferikliğe kadar yükselen Mazhar Süleyman Paşa, Osmanlı tıp eğitiminde çok katkıları olan bir isimdir. Osmanlı'da Fransızca olarak yapılan tıp eğitimi, onun ve arkadaşlarının çabalarıyla artık Osmanlıca olarak yapılmaya başlanmıştır. Sayesinde **Osmanlıca Tıp Lügati** oluşturulmuştur. Mazhar Süleyman Paşa'nın hekimliğe, özellikle de anatomi bilim dalına dair Osmanlıca terimlerin çoğunu oluşturduğu ve Mekteb-i Tıbbiyede yıllarca okutulan *Teşrih (2 cilt)* ve *İlm-i Teşrih-i Tavsiîfi (7 cilt)* gibi önemli eserleri olduğu bilinmektedir (Gençoğlu, 2008, s. 121; Bursalı Mehmed Tahir Bey, 1975, s. 225).

Selim Sâbit Efendi (1829-1911)

Selim Sâbit Efendi İlmîye sınıfından olup kendisi gibi İlmeyeli olan ve Osmanlı'nın fen bilimleri açısından gelişmesine katkıları çok olan Hoca Tahsin Efendi ile birlikte Paris'e fizik ve kimya eğitimi alması için gönderilen, eğitim tarihimiz açısından çok önemli bir isimdir. Devlet tarafından açılacak *Dârü'l-fünûnda* Riyâziye ve Tabiî İlimler derslerini okutabilmeleri için kendilerini hoca vasfında yetiştirmeleri istenmiştir. Memlekete döndükten sonra İstanbul'da Numune Mektebi'ni açan ve burada Batılı eğitim modelini yürürlüğe koyan, çeşitli mekteplerde muallimlik ve devlet kademelerinde memuriyet görevlerinde yer alan, eğitim, pedagoji, Türkçe, Matematik gibi alanlarda *Mi'yâru'l-Kelâm (Sözün Ölçüsü)*, *Rehnümâ-yı Muallimîn (Öğretmenler için Kılavuz)* gibi önemli eserler kaleme alan Selim Sâbit Efendi, Türkiye'de eğitim-öğretim sisteminin günümüzdeki şeklini almasında liderlik etmiştir (Temizyürek, 1999, s. 521).

Şekil 1: Ceride-i Havadis gazetesi hicri 1273 yılı 822. sayısında Hoca Tahsin Efendi ve Selim Sabit Efendi'nin Paris'e eğitim almaları ve öğrencilere muallimlik yapmaları için gönderildiğine dair çıkan haber nüshası ile gazetenin kapak sayfası

Kaynak: Wikilala <https://www.wikilala.com/gazeteler/ceride-i-havadis-1273-sayi-822-1956-sc-19-67651?keywords=ceride-i%20havadis%201273%20say%20C4%B1%2020822>

Yukarıdaki şekilde yer alan Ceride-i Havadis gazetesi hicri 1273 yılı 822. sayısında Hoca Tahsin Efendi ve Selim Sabit Efendi'nin Paris'e eğitim almaları ve öğrencilere muallimlik yapmaları için gönderildiğine dair çıkan haber nüshası translitasyonu şu şekildedir:

“...Aklâm ve Mekâtib-i Şâhâne'den lâcelâ-yı tahsil Paris'e izâm olunan efendileri okumak ve orada bulunan Hıristiyan Teba'a-i Deolett-i Alîyye'ye Lisân-ı Letâfet-i Beyân-ı Türkî'yi öğretmek ve derdestgüşâd bulunan Dârülfünûn'da okunacak bazı fûnûnutahsîl eylemek üzere bu defa Müderrisin-i Kirâm'dan mekremetlü Tahsin Efendi ile Selim Efendi'nin Paris'e Azâmne-i İrade-i Seniyyeyi Hazret-i Şehinşâhmüte'allik ve şerefsüdüdür buyurulmuş idiğimesmûdâr geçen şehri-i cümâziyülevveliyeninselhi tarihiyle bilcümle Sefâretleri'tâ' kılınan mezkûrenin suretidir...”

Kimyager Derviş Mehmed Emin Paşa (1817-1879)

Kimyager Derviş Mehmed Emin Paşa, 1835-36'da Mühendishâne-i Berrî-i Hümayûn talebesi iken Kimya ve madenler eğitimi için Londra, Fransa, İtalya ve Almanya'da bulunmuş, Rumeli'nin birçok yerinde madenleri incelemiştir. Kimya, madenler, bitki ve hayvan numuneleri gibi alakalı âlet-edevatları ve çeşitli kitapları Avrupa'dan alarak

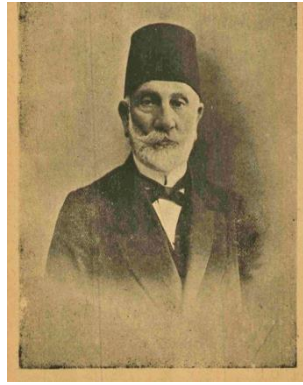
İstanbul'a dönmüştür. Hem Mekteb-i Tıbbiye'ye fizik ve kimya muallimi olarak atandığı dönemde hem de *Dârü'l-fünûn*'da halka açık konuşmaların yapıldığı dönemde, modern bilimlere dair dersleri en eğitimsiz kişinin dahi anlayabileceği bir dilde anlattığı ve bazı Fizik konularında çok ilgi çeken deneyler yaptığı rivayet edilir. Buralarda ders anlatımları ve deneyleriyle meşhur olan ve namı Padişaha kadar giden Derviş Paşa, önce Mirlivalığa yükseltilmiştir. Ardından bu maharetlerinden mütevellit valilik, *Harbiye Mektebi Nazırlığı*, *Maarif-i Umumiye* üyeliği ve *Dârü'l-fünûn* Nazırlığı gibi birçok bürokratik göreve getirilmiştir. Askerî okullarda okutulan fizik ve kimya kitaplarını yazan, nazır iken Harbiye Mektebi Kütüphanesi'ne Avrupa'dan bilimsel kitaplar getirterek öğrencilerini geliştirmeyi hedefleyen Derviş Paşa anlaşılır o ki azmi, çalışkanlığı, araştırmacı kişiliği, aydın düşünce biçimi ve bir bilim insanı niteliğiyle, devletin yurtdışına gönderdiği öğrencilerdeki beklentiyi karşılayan ve pek çok alanda devletine hizmetlerde bulunan çok önemli bir örnektir (Eser, 2005, s. 38; Akyüz, 2020, s. 203; Ergin, 1977, s. 551, 631).

Yukarıda bahsi geçen üç önemli kişinin resimleri aşağıda Şekil 2, Şekil 3 ve Şekil 4'te verilmiştir. Avrupa'ya gönderilen öğrencilerden Osmanlı modernleşmesinde önemli katkısı olan diğer öğrencilerin isimleri, eğitim alanları, gittikleri ülkeler ile eğitim aldıkları okullar ve istihdâm alanları aşağıda Tablo 1'de verilmiştir:

Şekil 2: Selim Sabit Efendi

Şekil 3: Mazhar Süleyman (Paşa)

Şekil 4: Kimyager Derviş Mehmed Emin Paşa

Tablo 1. Avrupa'ya gönderilen öğrencilerden Osmanlı modernleşmesinde önemli katkısı olanların isimleri, eğitim alanları, gittikleri ülkeler ile eğitim aldıkları okullar ve istihdâm alanları.

İsimler	Eğitim Aldıkları Ülke / Şehir	Eğitim Alanları	Eğitim Seviyesi	İstihdâm Alanları
---------	-------------------------------	-----------------	-----------------	-------------------

Serope Viçenyen	Fransa (Paris), İtalya Pisa Üniversitesi	Tıp	Lisans, İhtisas	Türkiye'nin ilk Deontoloji muallimi
Mazhar Süleyman (Paşa)	Fransa (Paris)- Faculté de Médecine de l'Université de Paris	Tıp- Anatomi	İhtisas	Türkiye'de Anatomi bilim dalının kurucusu, Tıbbî terimlerin Türkçe karşılığını bulan kişi
Mehmed Şâkir (Paşa)	Fransa (Paris)- College de France	Tıp -Fizyoloji	İhtisas	Türkiye'de Fizyoloji kürsüsü kurucusu
Bonkowski Paşa	Fransa (Paris)- Kimya Mektebi	Kimya, Eczacılık	Lisans	Vilâyât-ı Şâhâne Hıfzıssıhha Başmüfettişi, Mekteb-i Tıbbiye/Kimya Muallim Muavinliği
Selim Sâbit Efendi	Fransa (Paris)	Fizik, Kimya	İhtisas	İlk çağdaş Türk eğitim bilimci
Abdi Süleyman Bey	Fransa (Paris)- Faculté de Médecine de l'Université de Paris (Sorbonne)	Botanik	Lisans	Veterinerlik Okulu Botanik muallimi
Ali Rıza Bey	Fransa (Paris)- Kimyahaneler	Kimya	Lisans, İhtisas	Mekteb-i Tıbbiye-i Askerîye ve Mülkiyede Kimya-yı Uzvî ve Tahlîli muallimi
Sâid Bey	Fransa (Paris), Belçika (Liege)- Pension Favart, Mekteb-i Osmani, Ecole des Arts et Manufactures de l'Université de Liège, Ecole Normale	Fizik, Kimya	Lisans, İhtisas	Mekteb-i Harbiye'de Fizik ve Kimya muallimi
Nûri Bey	Fransa (Paris)	Tatbiki Kimya	Lisans	

				Hendese-i Mülkiye'de Kimya muallimi
Ahmed Süreyyâ (Bey)	Almanya (Bonn)	Kimya	İhtisas	II. Abdülhamit'in hekimi
Kimyager Derviş Mehmed Emin (Paşa)	İngiltere (Londra),Fransa (Paris), İtalya-Madencilik Okulu, Madencilik Okulu/Ecolé de Mines	Kimya Madencilik Okulu	Lisans, İhtisas	Mekteb-i Harbiye Nazırlığı, Mekteb-i Harbiye / Hikmet-i Tabîyye ve Kimya muallimi
İsmail Hakkı (Çelebi)	Fransa (Paris)- Alfort Veteriner Okulu (EcoleNationaleVétérinaire'd'Alfort)	Kimya,Veteriner lik	Lisans	Mekteb-i Harbiye Baytar Sınıfları ve Sivil Baytar Okulunda muallim
Mehmed Sirâceddin (Hasırcıoğlu)	İsviçre (Cenevre), Avusturya (Viyana)- Cenevre Üniversitesi	Botanik, Kimya,	Lisans	İstanbul Muallim Mektebi Tabii İlimler ve Botanik muallimi

Kaynak: Çelik, H. (2018). XIX. Yüzyıl Osmanlı sağlık sistemi. Yüksek Lisans Tezi. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Ankara. Gençoğlu, M. (2014). Sultan II. Abdülhamit'in Yurtdışı Eğitim Politikası, Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt (2), 54-55. Gençoğlu, M. (2008). Osmanlı Devleti'nce Batı'ya Eğitim Amacıyla Gönderilenler (1830-1938). Doktora Tezi. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Ankara.

Sonuç

Sultan II. Mahmut'un yenilikçi fikirleri vesilesiyle siyasal reformlara uygun biçimde Batı usulü eğitim veren modern okullar açılmış, Tanzimat süreciyle birlikte eğitimde ıslahın gerekliliği fark edilmiş, ilk kez bu dönemde yurtdışına devlet tarafından öğrenci gönderilmesi uygulaması başlatılmıştır. Osmanlı İmparatorluğu ihtiyaç duyduğu modern bilgi ve teknik beceriye sahip kadroları yetiştirebilme gayesiyle, hızlı bir çözüm olması adına yurtdışına öğrenci gönderse de uzun vadede bu kadroları yetiştirmek amacıyla bünyesinde müspet bilimlerin öğretildiği modern okullar açarak kalıcı çözüme varmaya çalışmıştır. 19. yüzyıl Osmanlı tarihini konu eden eserlerde yurtdışına öğrenci

gönderme uygulamasına başvurulmasında çok çeşitli etkenler olduğu görülmektedir. Osmanlı'nın yenilenen ordusuna ehliyetli subaylar alınması ve Avrupa'nın topçuluk, istihkâm, savaş teknikleri bilgilerinden faydalanılmak istenmesi asker kökenli bir devlet olan Osmanlı için gereklilikti. Açılan yeni usul okullarda modern bilimleri öğretecek öğretmen ve uzman eksikliği, yeni hocalar yetiştirilmesini zorunlu kılmıştır. Devlet kurumlarına Avrupa'da eğitim almış ve yeniliklerden haberdar memur alınması lüzumu ile gelişmekte olan Osmanlı sanayisine nitelikli eleman ihtiyacı da diğer sebepler olarak görünmektedir. Osmanlı'nın bilim ve teknik anlamda bu yüzyılda bir yapılanma sürecine girdiği ve çeşitli alanlarda modern bilimlere vâkıf kadroya ihtiyaç duyduğu anlaşılmaktadır. Avrupa biliminin gerisinde kalındığının fark edildiği bu süreçte, devlet ricâlinde; yurtdışına gönderilen öğrenci, devlet memuru, zanaat erbabı kişilerin yurda dönüşlerinde Batı usulü kurumların açılmasına önyak olması, modern bilimleri öğrencilere aktarması, eğitim aldıkları alanlarda devlet kurumlarına hizmet etmesi ve böylece devlet genelinde hızlı bir iyileşme ile Avrupa'nın bilimsel gelişmişliğini yakalamak beklentisi olmuştur.

Osmanlı İmparatorluğu'nda din, dil ve ırk farkı gözetilmeden eşitlikçi bir tutumla öğrenciler Avrupa'ya gönderilmiştir. Askerlik, mühendislik ve tıp eğitimleri başta olmak üzere zirâat, madencilik, resim, Kimya, teknikerlik, zirâat, sivil mühendislik, dericilik, fotoğrafçılık, mimarî gibi alanlarda tahsil görmeleri ve farklı meslek erbaplarından da alanlarında gelişmesi için seçilen kişiler yurtdışına gönderilmiştir. Gönderilecek Avrupa ülkesinin ve eğitim merkezinin seçiminde Osmanlı'nın ülkelerle o dönemdeki siyasi ilişkileri en birinci etken olmuştur. Ayrıca seçilen Avrupa şehrinin, öğrencilerin tahsil göreceği alanlarda birikime sahip olmasına da azami dikkat gösterilmiştir. Devlet kurumlarına eleman yetiştirilmesi amacıyla ihtiyaç olan alanlarda meslek erbaplarının gönderilmesi hususu da bir diğer Avrupa eğitim merkezi seçme sebebidir. Avrupa'da eğitim alan iyi yetişmiş öğrenciler, memleketlerine döndüklerinde önemli görevlere getirilmişler ve bazı alanlarda lider konumunda yer almışlardır. Kimyager Derviş'in Paşa unvanı alması ve Mekteb-i Harbiye Nazırlığına getirilmesi, Bonkowski Paşa'nın Vilâyât-ı Şâhâne Hıfzıssıhha Başmüfettişi olması, İsmail Hakkı Çelebi'nin İstanbul Tramvay Şirketi Başbaytarlığına getirilmesi gibi örnekler bu duruma örnek olarak gösterilebilir.

Dönemin önemli figürlerine bakıldığında; Mehmed Şâkir (Paşa), SeropeViçenyen, Mehmed Sirâceddin, Selim Sâbit Efendi, Bonkowski Paşa ve Derviş Mehmed Emin Paşa

gibi isimlerin öne çıktığı görülmektedir. Bu dönemde yapılan bilimsel çalışmaların tıp, matematik, mühendislik ve temel bilimler alanlarında olduğu görülmüştür. Yurtdışına gönderilen öğrencilerin yazdıkları eserlerde, dönemin bilimsel literatürüne fazla bir katkı sağlanmadığı görülmüştür. Ancak vatana döndüklerinde aldıkları görevlerde ve yazdıkları eserlerde Osmanlı İmparatorluğu'na modern bilimlerin aktarılmasının mimarı olmuşlardır.

Osmanlı İmparatorluğu'nda, oluşmakta olan yeni dünya düzeni karşısında yenileşme sürecine girilmesi gerektiğinin anlaşılmasıyla, devletin yeni usul bilim ve teknik alanlarında güçlendirilmesi için çok çaba sarf edilmiştir. Modernleşme süreci, padişahların tahttan indirilmesi veya üst düzey yöneticilerin öldürülmesi gibi pek çok zorlu aşamalardan sonra gerçekleşebilse de devrin bilim ve tekniğine yetişilmesi gayesiyle yapılan çalışmalar hız kesmeden devam ettirilmiştir. Bu duruma; yurtdışına gönderilen öğrencilerin nitelikli bir eğitim alması, donanımlı yetişmesi için ciddi oranda maddi kaynak ayrılması ve öğrencilerin eğitimlerindeki verimin artırılması için Avrupa'da hazırlık okullarının açılması örnek verilebilir. Devlet ricâlinin esasında Modern Çağ'da meydana gelen gelişmeleri kavrayıp, devlet bünyesinde üretmeyi, Avrupa'nın bilim ve tekniğine hızla yetişilmesini, müspet bilimlerin uygulayıcısı olmayı ne denli önemsedikleri ve merkeze aldıkları anlaşılmaktadır. Bu çalışmada, 19. yüzyılda Avrupa'ya öğrenci gönderme uygulaması ile Osmanlı'nın Avrupa'nın bilim ve tekniğine yetişilmesi adına sarf ettiği çabaya dikkat çekilerek, dönemin önemli bilimsel gelişmeleri analiz edilmeye çalışılmıştır.

Osmanlı'nın özellikle modernleşmenin hızlandığı 19. yüzyılda olağanüstü çabalarına karşın, devlet kademelerinde memur çalışmalarında, mekteplerde yeni usul bilgilerin öğrencilere aktarılmasında, güçlenmiş ordu oluşumunda, bilimsel ve teknik manada ilerleme kat edilmesinde arzu edilen seviyeye gelinememiştir. Osmanlı Devleti'nin 19. ve 20. yüzyıllarında yurtdışına gönderilen öğrencilerin eğitim, ilim, teknik bilgi, kültür ve sanat alanlarında memleketlerinin modernleşmesinde etkili oldukları, ancak **araştırmaya dayalı yeni bilgileri üretme ve yerli bilim geleneğini oluşturma yönünde eksik kaldıkları** görülmüştür. Bu duruma yol açan faktörler;

- Matematik ve Fen Bilimleri gibi temel bilimlerin gelişimine mühendislik alanındaki kadar önem verilmemesi sonucu uygulamalı bilimlerde geri kalınması, teknik üretim ve gelişme sağlanamaması,

- Yurtdışından gelen öğrencilerin uygulamalı bilimleri gençlere aktaracakları donanımlı laboratuvarların olmaması,
- Öğrencilerin yurtdışında eğitim aldıkları alanlarda Osmanlı'da bu alana dair görev bulunamaması neticesinde istihdam edilememesi,
- Avrupa'nın sadece yenilikleri, bilgi ve teknolojisinin nakledilmesiyle yetinilmesi,
- Batılı bilim zihniyetinin Osmanlı'da kalkınma sağlanacak kadar idrak edilememesi ve dünya görüşü hâlini alamaması (Gökdoğan, 2013, s. 395) olarak sıralanabilir.

Avrupa taklit edilse, Avrupaî mektepler açılrsa ve Batılı bilimler okutulsa dahi, öğrencilere bilim sevgisinin tam manasıyla aşılanamaması, bilimin üstünlüğünün zihinlerde yer etmemesi, samimiyetle bilimin geliştirici yönüne inanılmaması gibi sebeplerle, Avrupa'ya öğrenciler gönderilse de istenilen hedeflere ulaşılamamış olabilir.

Kaynakça

- Akpınar, Burhan. "Modernleşme Aracı Olarak Yurt Dışı Öğrenciler: Bitmeyen Serüven", *Eğitime Bakış Eğitim-Öğretim ve Bilim Araştırma Dergisi* 34 (2015), 4-10.
- Akyüz, Yahya. *Türk Eğitim Tarihi M.Ö. 1000 - M.S. 2020*. (Ankara: Pegem Akademi, 2020), 80.
- Altuntek, N. Serpil. "İlk Türk Matbaasının Kuruluşu ve İbrahim Müteferrika", *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 10 /1(1993), 191-204.
- Bağçeci, Yahya. "İsyandan İtaate Kavalalı Mehmet Ali Paşa Babıâli İlişkileri (1841-1849)", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 7/32 (2007), 219-231.
- Berkes, Niyazi. *Türkiye'de Çağdaşlaşma* (YKY Yapı Kredi Yayınları, 2023), 223.
- Beydilli, Kemal. "III.Selim", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim: [2 Kasım 2022](#)).
- Beydilli, Kemal. *Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishâne, Mühendishâne Matbaası ve Kütüphânesi: 1776-1826*. (İstanbul: Eren Yayıncılık ve Kitapçılık, 1995), 45.
- Bursalı Mehmed Tahir Bey, Osmanlı Müellifleri 3. Cild. (İstanbul: Yaylacık Matbaası, 1975), 225.
- Çakmak, Biray. "Adnan Şişman, Tanzimat Döneminde Fransa'ya Gönderilen Osmanlı Öğrencileri (1839-1876)", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 5/2 (2003), 265-271.
- Çataltepe, Sipahi. "III. Selim Devri Askerî Islahatı Nizamı Cedid Ordusu", *Osmanlı Ansiklopedisi* (İstanbul: Yeni Türkiye Yayınları, 1999), 7/241-249.
- Çelik, Hatice. XIX. Yüzyıl Osmanlı Sağlık Sistemi. (Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018), 67. İsmail Çolak, "Osmanlı'nın Avrupa'ya Gönderdiği Talebeler", *Somuncubaba Aylık İlim, Kültür ve Edebiyat Dergisi*, 24/203 (2017), 76-82.
- Çidem, Merve. "Tanzimat Dönemi'nde Avrupa'ya Öğrenci Gönderme Sürecinde Ortaya Çıkan Sorunlar", *International Journal of Social Science*, 57 (2017), 579-586. DOI: <http://dx.doi.org/10.9761/IASSS7085>.
- Dávid, Géza. "Baron de Tott", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Erişim: 30 Haziran 2022).
- Demir, Şerif. "XIX. Yüzyıl Osmanlı Eğitim Sisteminde Yaşanan Değişim", *Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 13 (2015), 435-447.
- Dosay Gökdoğan, Melek. "İslâm Dünyasında Bilim-Din İlişkisi, Bilim Sosyolojisi Açısından Bir Deneme", *Neden Geri Kaldık? Bitmeyen Kavga: Çağdaşlaşma*, 391-397. (İstanbul: Kaynak Yayınları, 2023), 72-95.
- Erdem, Sadık. *Mir'ât-ı Mühendis-hâne-i Berî-i Hümayûn: İstanbul Teknik Üniversitesi Tarihçesi*, (İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi Bilim ve Teknoloji Tarihi Araştırma Merkezi No:3, 1986), 93-106.
- Erdoğan, Aynur. *Türkiye'de Yurtdışına Öğrenci Gönderme Olgusunun Sosyolojik Çözümlemesi*. (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek lisans tezi, 2009), 54- 123.
- Erdoğan, Aynur. *Yurtdışı Eğitim ve Türk Modernleşmesi*. (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora tezi, 2013), 26-55.
- Ergin, Osman Nuri. *Türkiye Maarif Tarihi*, (İstanbul: Eser Matbaası, 1977).
- Ergün, Mustafa. "Mehmet Ali Paşa Zamanında Mısır'da Eğitimin Batılılaşması", *Ahi Evran Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi (KEFAD)*, 16/3 (2015), 277-294.

- Erol, Salih. "İstanbul'dan Paris'e Gönderilen İlk Osmanlı Talebelerinden Edhem Efendi'nin Eğitim Hayatı", *İçtimaiyat Sosyal Bilimler Dergisi*, 3/1 (2019), ORCID: 0000-0002-3274-0770.
- Eser, Gülşah. *Mekteb-i Harbiye'nin Türkiye'de Modern Bilimlerin Gelişmesindeki Yeri (1834-1876)*. "Düzeltilmiş Tez". (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2005), 23-73.
- Gençoğlu, Mustafa. "Sultan II. Abdülhamid'in Yurt Dışı Eğitim Politikası", *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 4/2 (2014), 33- 73.
- Gençoğlu, Mustafa. *Osmanlı Devleti'nce Batı'ya Eğitim Amacıyla Gönderilenler (1830-1908)-Bir Grup Biyografisi Araştırması*. (Ankara: Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2008), 20-105.
- Gündüz, Mustafa. "Diyar-ı Ecnebîde Tahsil-i İlm Serüvenimiz (1830-1950)", *Eğitime BakışEğitim-Öğretim ve Bilim Araştırma Dergisi*, 11/ 34 (2015), 21-34.
- https://tr.wikipedia.org/wiki/Selim_Sabit_Efendi. Erişim tarihi: (01.06.2024).
- <https://www.wikilala.com/gazeteler/ceride-i-havadis-1273-sayi-822-1956-sc-19-67651/sayfa/1>
- İğüs, Esmâ. *II. Abdülhamid Dönemi Eğitim Sistemi, Eğitim Yapıları ve Askerî Rüşdiyeler*. (İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Doktora tezi, 2008), 82-100. Fahri Temizyürek, *Selim Sabit Efendi ve Usul-i Cedid Hareketi İçerisindeki Yeri*. (Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora tezi, 1999).
- İhsanoğlu, Ekmeleddin. "Başhoca İshak Efendi", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, (Erişim tarihi: 26. 6. 2022)
- İnalçık, Halil. "Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire, 1600-1700", *Archivum Ottomanicum*, VI (1980), 283-337.
- İnalçık, Halil. *Devlet-i 'Aliyye: Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-IV: Ayanlar, Tanzimat, Meşrutiyet*, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2016).
- Kaçar, Mustafa. *OsmanlıDevletinde Mühendishanelerin Kuruluşu ve Bilim ve Eğitim Anlayışındaki Değişmeler*, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1996), 16-176.
- Karal, Enver Ziya. *Selim III' ün Hattı Hümayunları / Nizamı Cedid (1789 – 1807)*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988).
- Karpat, Kemal H. *Türk Demokrasi Tarihi Sosyal, Ekonomik ve Kültürel Temeller*, (İstanbul: TİMAŞ Yayınları, 2010).
- Kenan, Seyfi. *Nizâm-ı Kadim'den Nizâm-ı Cedid'e III. Selim ve Dönemi*, (İstanbul: İSAM Yayınları, 88. Akademik Araştırmalar Dizisi-7, 2010).
- Kırpık, Güray. "Yurtdışına Öğrenci Göndermenin Tarihi Meseleleri", *Eğitime BakışEğitim-Öğretim ve Bilim Araştırma Dergisi*, 11/34 (2015), 11-20.
- Köse, Metin Ziya. "Mekteb-i Osmânî", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, (Erişim tarihi: 10.07.2022)
- Kurtdaş, M. Çağlar. "Osmanlı Modernleşme Sürecinde Aydınlar ve Bürokrasinin Rolü", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 29/1 (2019), 399-411.
- Küçük, Cevdet. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet Sistemi ve Tanzimat, Tanzimat – Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, (Ankara: Phoenix Yayınları), 393-403. Emrah Çetin vd., "Tanzimat Döneminde Osmanlı İmparatorluğunu Kalkındırma Düşüncesinin Bir Ürünü Olarak Meclis-i Umûr-ı Nafia", *Çeşm-i Cihan: Tarih, Kültür ve Sanat Araştırmaları E- Dergisi*, 8/1, 2-13. DOI: 10.30804/cesmicihan.945920.
- Sezer, Hamiyet. "Tanzimat Dönemi'nde Avrupa Şehirlerine Gönderilen Öğrenciler", *Osmanlı Dünyasında Bilim ve Eğitim Milletlerarası Kongresi Tebliğleri*, (İstanbul, 12-15 Nisan 1999), 687-711.
- Soydan, Tarık. "Osmanlı'da İlk Yenileşme Döneminde Eğitimin Kurumsal ve Yönetsel Yapısının Oluşumu ve Gelişimi", *Milli Eğitim Dergisi*, 43/198 (2013), 110-125.
- Swingewood, Alan. *Sosyolojik Düşüncenin Kısa Tarihi*, (Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 2010).
- Şallı, Ayşe. Modernlik, Gelenek ve Din İlişkisi: Bir Modernleşme Kuramı Eleştirisi, *Kırıkkale İslami İlimler Fakültesi Dergisi, (KİİFAD)*, IV (2017), 55-82.
- Şimşek, Ali Rıza. *Osmanlı Ordusunda 18. ve 19. Yüzyıllarda Yapılan Islahat Çalışmaları ve Bu Çalışmalarda Yabancı Uzmanların Rolü*, (Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006).
- Şişman, Adnan. "XIX. Yüzyılda Avrupa'ya Gönderilen Osmanlı Öğrencileri", *XII. TTK Bildirileri Kitabı III. Cilt*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1994).
- Şişman, Adnan. *Tanzimat Döneminde Fransa'ya Gönderilen Osmanlı Öğrencileri(1839-1876)*, (Ankara:Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2004).
- Tanpınar, Ahmet Hamdi. *19. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*. (İstanbul: Çağlayan Kitabevi, 1997), 76.
- Terzi, İhsan. "Mehmet Esad'ın Mir'at-ı ve Mir'at-ı Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyûn Mekteb-i Harbiye adlı eserlerine göre 19. yüzyıl Türk resmi", *Ondokuz Mayıs University Journal of Education Faculty*, 4/1 (1988), 142 – 146.
- Tirfil, Tuğçem. *Osmanlı Modernleşme Sürecinde Eğitim Yapısında Gelişim ve Dönüşüm: Sultanîler*, (İstanbul: Libra Yayınları, 2022).
- Toygaz, Erkan. *Kemal H. Karpat'a Göre Türkiye'de Modernleşme ve Demokrasi Sorunları*. (Afyon: Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013).
- Turgut Cebeci, Naciye. "Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyûn Mezunu Bir Ressam: Hüsnü Yusuf", *Milli Saraylar Sanat, Tarih ve Mimarlık Dergisi*, 19 (2020), 47-67.

Ulu, Cafer. "1416 Sayılı "Ecnebi Memleketlere Gönderilecek Talebe Hakkında Kanun" ve Cumhuriyetin İlk Yıllarındaki Uygulamaları", *Tarih Okulu Dergisi (TOD)*, 7/XVII (2014), 495-525. DOI No: <http://dx.doi.org/10.14225/Joh424>.

Uluçay, Çağatay. *Yüksek Mühendis Okulu (Yüksek Mühendis ve Yüksek Mimar Yetiştiren Müesseslerin Tarihi)*, (İstanbul: Berksoy Matbaası, 1958).